

DNEVNICI KAO SVJEDOČENJA O OPSADI SARAJEVA: BIBLIOGRAFSKI PREGLED

NICOLAS MOLL

nezavisni istraživač,
Sarajevo

Sažetak: Lični dnevnik su bogat historijski izvor saznanja o životima, razmišljanjima, osjećanjima i iskustvima pojedinaca, a istovremeno pružaju uvid u prilike, društveno-politički kontekst i atmosferu u kojoj su njihovi autori živjeli. Ovo je primjenjivo i na opsadu Sarajeva. U radu je predstavljeno 30 ličnih dnevnika koji su pisani u Sarajevu između 1992. i 1995. godine i objavljeni u formi knjige za vrijeme ili nakon rata. Pregled sadrži bibliografske podatke o objavljenoj verziji ili verzijama i prevodima svakog od dnevnika, kratke biografije autora te informacije o mjesecima i godinama obuhvaćenim u dnevnicima, dinamici zapisa, sadržaju i uredničkoj obradi. Svaki dnevnik je predstavljen i kratkim odlomkom kako bi se konkretnije dočarao sadržaj i stil pisanja, a istovremeno prikazao i kaleidoskop različitih tema, od kojih se neke ponavljaju u individualnim iskustvima vezanim za opsadu.¹

Ključne riječi: *Dnevnik – Opsada Sarajeva – Svakodnevni život – Svjedočenje – Publikacije*

1 Zahvaljujem se sljedećim ljudima na pomoći koju su mi pružili tokom rada na sastavljanju ovog pregleda: Diana Bošnjak Monai, Matija Bošnjak, Edin Bećarević, Ferida Duraković, Zlata Filipović, Simone Ginzburg, Dragan Golubović, Jasminko Halilović, Elma Hašimbegović, Elma Hodžić, Edo Hozić, Ivana Marić, Joshua Massarenti, Peter Münch, Imer Pezo, Dušan Sabo, Maja Sijerčić, Elma Softić-Kaunitz, Ibrahim Spahić, Dragana i Tamara Štraus, Ines Tanović, Mersiha Turudija, Fadil i Admir Vranić, Amela Zec Filipović i Belma Zulčić. Također se želim zahvaliti na podršci saradnicima iz biblioteka Historijskog muzeja BiH, Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Nacionalne i univerzitetske biblioteke i Biblioteke Sarajeva, kao i Ulviji Tanović koja je prevela ovaj tekst sa engleskog na bosanski jezik.

1. Uvod

Prvi dnevnik o opsadi Sarajeva za koji sam čuo, kao vjerovatno i mnogi drugi ljudi, bio je dnevnik Zlate Filipović koja je imala 11 godina kad je počeo rat 1992. godine. Prvi put je objavljen 1993. i ubrzo je postao međunarodni bestseller kojeg su ponekad poredili s dnevnikom Anne Frank. Dnevnik Zlate Filipović predstavlja važno svjedočenje o opsadi Sarajeva, ali ne i jedino: objavljeni su brojni drugi dnevnici, a svaki od njih pruža poučne uvide u i pojedinačne perspektive o opsadi Sarajeva.

Prije nekoliko godina otkrio sam opsežni dnevnik koji je vodio Dane Olbina, nekadašnji gradonačelnik Sarajeva (1948-1955) koji je tokom opsade od 1992. do 1995. bio penzioner. U svom dnevniku vrlo detaljno, dan za danom, opisuje svoj život u opkoljenom gradu, a ja sam u njemu našao mnoštvo pronicljivih opažanja, naročito o uslovima života i različitim aktivnostima koje su se odvijale u gradu pod opsadom. To me je nagnalo da počnem istraživati kako je nedostatak vode uticao na građane Sarajeva i kako su se s tim nosili. Nastavljajući u tom pravcu, počeo sam tražiti i druge dnevnike, a što sam ih više nalazio i čitao, to sam više shvatao da te dnevnike trebam posmatrati ne samo kao izvore informacija, već kao objekte analize same po sebi. Unutar tog okvira trenutno pripremam još dva istraživačka rada, jedan o vezama između autora i njihovih dnevnika koji se bavi pitanjem razloga zašto su ljudi pisali dnevnike tokom opsade i načina kako su ih pisali. Drugi rad bavi se putevima kojima dnevnik od ličnog zapisa postaje javni izvor: kako su u prošlosti i kako još uvijek i danas lični dnevnici postaju uređene publikacije?

Rad koji trenutno čitate je stoga dio mnogo šireg istraživanja o ulozi ličnih dnevnika pisanih za vrijeme opsade Sarajeva. Do sada sam identificirao 30 dnevnika koje su pisali pojedinci između 1992. i 1995. i koji su objavljeni tokom ili nakon rata. Kao prvi korak, želim ovdje predstaviti bibliografski pregled s komentarom o ovim objavljenim dnevnicama, od kojih su mnogi malo poznati javnosti. Nadam se da će ovaj pregled biti koristan kao sredstvo orijentacije za druge istraživače, a i za svakog čitaoca koji želi da sazna više o životu u opkoljenom Sarajevu iz iskustva njegovih stanovnika. Budući da sigurno postoje stotine dnevnika koji su pisani za vrijeme rata, ali nikad nisu objavljeni, nadam se da će ovaj rad ponukati još neke autore (ili članove njihovih porodica koji su ih nadživjeli) da svoje zapise učine dostupnim za historijska istraživanja i da ih objave. Doista, svaki novi dnevnik će pružiti još jednu jedinstvenu perspektivu i dodati još dijelova slagalice kroz koju stičemo kompletniju sliku o iskustvima opsade.

Lični dnevnici su fascinantant historijski izvor za istraživače i za obične čitaoce: kroz njih saznajemo mnogo o životu, razmišljanjima, osjećanjima i iskustvima autora, a i o njihovom okruženju i društveno-političkom kontekstu i atmosferi u kojoj su pisali. U naučnim istraživanjima ističe se značaj dnevničkih zapisa za bolje razumijevanje historijskih događaja, a naročito toga kako su ih pojedinci i grupe doživljavali i kako su se nosili s njima, na primjer za vrijeme Prvog i Drugog svjetskog rata.²

2 Vidi, na primjer, Frans Coetzee / Marilyn Shevin-Coetzee, *Commitment and Sacrifice. Personal Diaries from the Great War*, Oxford University Press, 2015, Anne Freadman, *Holding On and Holding Out. Jewish Diaries from Wartime France*, University of Toronto Press, 2020 and Alexis Peri, *The War Within. Diaries from the Siege of Leningrad*, Harvard Univer-

Na kojim sam kriterijima zasnovao ovaj pregled? Kao osnovu za svoje istraživanje preuzeo sam od Andyja Alaszewskog definiciju dnevnika kao “dokumenta kojeg je stvorio pojedinac vodeći redovne, lične i savremene zapise”³. Postoji naravno mnogo drugih vrijednih, pronicljivih i značajnih svjedočenja o opsadi Sarajeva koja su zapisana, a često i objavljena između 1992. i 1995. Međutim, njih nisam uvrstio u ovaj pregled jer ne predstavljaju dnevnike u strogom smislu, čak ni kad se tako nazivaju u svojim naslovima; uzmimo za primjer publikacije novinara Zlatka Dizdarevića⁴, pisca Dževada Karahasana⁵ ili akademkinje Mevlide Karadžić⁶. Publikacije koje su slične dnevnicima nalazimo i u sferi fotografije⁷, dokumentarnog filma⁸ i stripa⁹. U pregled nisam uvrstio ni dnevnike koji su pisani za vrijeme rata, ali u kojima je opsada Sarajeva samo jedna od mnogih

sity Press, 2017. Za općeniti uvod o ulozi dnevnika u društvenom i historijskom istraživanju, vidi Andy Alaszewski, *Using Diaries for Social Research*, Sage, 2006. Značaj vođenja dnevnika za stanovnike Sarajeva pod opsadom naglašen je u Natalie Ornat, “Reading for your Life: The Impact of Reading and Writing During the Siege of Sarajevo”, *Open Information Science* 1 / 2, 2018, 44–58.

3 Alaszewski (vidi prethodnu fusnotu), 1.

4 Vidi naročito njegove sedmične hronike o opsadi Sarajeva koje je pisao za *Slobodnu Dalmaciju* od 25.4. do 5.12.1992, a koje su kasnije prevedene na francuski i objavljene kao knjiga: Zlatko Dizdarević, *Journal de guerre. Chronique d'une ville assiégée*, Paris: Spengler, 1993, 208 str. Godine 1994. i 1995. uslijedili su prevodi na njemački, italijanski, španski, engleski, vidi npr. *Sarajevo: A War Journal*, [Fromm Intl, 1994, 193 str.

5 Dževad Karahasan, *Dnevnik selidbe*, Zagreb: Durieux 1993, 100 str., prevodi tokom rata na razne druge jezike, npr. *Tagebuch der Übersiedlung*, Klagenfurt: Wieser Verlag, 1993, 106 str., sa opisima i refleksijama iz opkoljenog Sarajeva u prvoj godini rata, bez naročitog hronološkog reda.

6 Mevlida Karadžić, *Survivre à Sarajevo. „Mon petit cahier rouge”*, Brussels: Ed. Labor, 1995, 170 str.; *Preživjeti u Sarajevu. Moja mala crvena teka*, Bosanska riječ Tuzla 2005, 164 str. Autorica, direktorica Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu, pisala je od marta 1992. do ljeta 1993. kad je iz Sarajeva otišla u Francusku; ti zapisi su ona objavljeni ne kao hronološki dnevnik, već kao tematska poglavlja (npr. “Vijećnica gori”, “Ranjanje”, “Bolnica”, “Kultura i umjetnost”, ...).

7 Vidi na primjer Miroslav Prstojević, *Sarajevo. Ranjeni Grad*, Ljubljana/Sarajevo, 1994, 308 str., knjiga pored brojnih fotografija sadrži i hronologiju opsade i odlomke iz autorovog ratnog dnevnika. Objavljen je iste godine i na engleskom pod naslovom: *The wounded city*, i na njemačkom kao: *Die verwundete Stadt*.

8 Vidi npr. “Dnevnik reditelja” Mirze Idrizovića, SaGa, januar 1994: <https://vimeo.com/groups/560786/videos/74440799>, i seriju “Ulica pod opsadom” iz 1993/4. u produkciji BBC2, Point du Jour i SaGa, svojevrsni kolektivni video-dnevnik koji dan za danom prikazuje po dvije minute u životu stanovnika jedne ulice u Starom Gradu, Ulice Muse Ćazima Ćatića.

9 Vidi posebno Joe Kubert, *Fax from Sarajevo. A story of survival*, Dark Horse Comics, 1996, koji reproducira i temelji se na ličnim pismima koja je Ervin Rustemagić faksom slao Joeu Kubertu i drugim kolegama u SAD-u između marta 1992. i aprila 1993, a u kojima opisuje svoj život i situaciju na Dobrinji.

tema, kakvi su, na primjer, dnevnici političara i sociologa Ive Komšića¹⁰ ili francuskog slaviste Paula Gardea koji je doputovao u Bosnu i Hercegovinu u jesen 1994¹¹.

Konačno, u pregled nisam uvrstio *autobiografije* ni *memoare*, iako se takvi izvori u historijskim istraživanjima ponekad analiziraju skupa s dnevnicima i također predstavljaju važna lična svjedočenja. Osnovna razlika je u tome što se memoari i autobiografije pišu *a posteriori*, nekoliko ili mnogo godina nakon događaja ili vremenskog perioda od interesa za istraživanje; stoga se smatraju manje "autentičnim" i više podložnim reinterpetacijama i pristrasnoj perspektivi u odnosu na dnevnike. Međutim, nije uvijek lako razlučiti o kakvom je djelu riječ. S jedne strane, pisanje memoara ponekad se zasniva na dnevnicima ili ličnim zapisima iz vremena o kojem je riječ. S druge strane, i dnevnik se često prerađuje, naročito kada dođe do njihovog objavljivanja.¹² Ovo je razumljiv postupak. Autor ili urednik možda neće željeti da podijeli sve što je prvobitno napisano za privatne, lične potrebe, ili će možda htjeti da doda nešto kako bi određene aspekte učinio razumljivijim. Problem je kada se to ne navodi jasno unutar publikacije, pa čitalac ne zna zapravo ko je, kada, kako i u kojoj mjeri preradio ili uredio određene rečenice ili odjeljke. Dnevnik bi se u idealnom slučaju objavio kao kritičko izdanje u kojem bi čitaocu jasno bio naznačen proces uređivanja, dijelovi koji su dodati, izbrisani ili izmijenjeni. Nažalost, to se rijetko radi u praksi. Za 30 dnevnika predstavljenih u ovom pregledu također često nije očito da li su i u kojoj mjeri dijelovi mijenjani, a bar četiri dnevnika mogu se smatrati *dnevnici-memoarima*, čiji su autori svoje postojeće izvorne ratne dnevnike u kasnijim godinama značajno proširili za objavljivanje (kako navode sami autori ili urednici).¹³ Kao i svim drugim historijskim izvorima, čitalac bi ovim dnevnicima trebao pristupiti otvoreno, zainteresirano, ali ipak kritički.

2. Razlike i zajedničke crte među objavljenim dnevnicima

Analizom 30 dnevnika predstavljenih u ovom pregledu uočava se njihova raznolikost, ali istovremeno imaju i neke zajedničke tendencije. Raspon autora je širok, ali dominiraju osobe iz više srednje klase i intelektualnih društveno-profesionalnih miljea. Među njima su četiri novinara (Hamza Bakšić, Vehid Gunić, Puniša Kalezić, Tihomir Milašin); šest pisaca, prevodilaca i/ili urednika (Jure Galić, Alija Isaković, Željko Ivanković, Mirko Marjanović, Elma Softić, Josip Svoboda); dva filmska radnika (Dušan Sabo, Sejfudin Tanović); jedna

10 Ivo Komšić, *Preživljena zemlja: Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, Zagreb: Prometej, 2006, 573 str.; engleska verzija u prevodu Ulvice Tanović: *The Survived Country, Dividing Bosnia and Herzegovina: Who, When, Where*, Zagreb: Synopsis, 2013, 551 str.

11 Paul Garde, *Journal de voyage en Bosnie-Herzégovine : Octobre 1994*, Strasbourg: La Nuée Bleue, 1995, 141 str.; *Dnevnik putovanja u Bosnu i Hercegovinu*, prevela Ana Prpić, Zagreb: Ceres, 1998, 121 str.

12 Ovo je bio slučaj i sa dnevnikom Anne Frank: ona je prvu verziju pisala između juna 1942. i avgusta 1944. (koja se danas označava kao 'verzija a'), a zatim je napisala novu verziju 1944. imajući u vidu mogućnost njenog objavljivanja (poznata kao 'verzija b'). Nakon njene smrti dnevnik je prvobitno objavljen kao knjiga u Amsterdamu 1947. godine, urednik je bio Annin otac Otto Frank koji je napravio kombinaciju verzija 'a' i 'b' i odstranio izvjesne porodične i seksualne reference (ova verzija je poznata kao 'verzija c'). Tek je 1986. *Netherlands Institute for War Documentation* (Nizozemski institut za ratnu dokumentaciju) objavio prvo kritičko izdanje u kojem su predstavljene i analizirane različite verzije. Nakon toga je dnevnik ponovno objavljen u formi koja sadrži i naznačava razlike između verzija 'a' i 'b' i uključuje dijelove koji su bili cenzurisani u 'verziji c'. Ovaj tekst, poznat kao 'verzija d', je (od 1991) jedina verzija koja je dobila autorizaciju Fondacije Anne Frank. Za više informacija: *The Diary of Anne Frank: The Revised Critical Edition*, published by the Netherlands Institute for War Documentation, Doubleday, 2003, 834 str.

13 Ovo je slučaj sa izdanjima Saudina Bećirevića, Imera Peze, Jovana Divjaka i Mile Jovičića.

profesorica književnosti (Razija Lagumdžija); jedan historičar (Nusret Sehić); jedan arhitekata (Ivan Štraus); jedan kulturni savjetnik (Edo Hozić); dva vojna lidera (Jovan Divjak i Stjepan Šiber); dva vjerska lica (Ljubo Lucić, Dragomir Ubiparipović); dva vojnika (Saudin Bećirević, Imer Pezo); jedan taksista (Miomir Mile Plakalović); jedna općinska službenica (Emira Ibrahimagić); jedan direktor aerodroma (Mile Jovičić); jedan bivši gradonačelnik (Dane Olbina); jedan inženjer (Fadil Vranić), i tri učenice (Zlata Filipović, Nađa Halilbegović, Nirvana Nina Željковиć). Autori objavljenih dnevnika su muškarci u 24 slučaja, a žene u samo 6 (među njima su tri tinejdžerke). Što se tiče godina starosti, tri autora su 1992. bili u dobi između 70 i 80 godina starosti, osam između 60 i 69 godina, šest između 50 i 59, četiri između 40 i 49, četiri između 30 i 39, samo dvoje između 18 i 29 i troje između 9 i 13 godina starosti. Što se tiče njihovih lokacija u opkoljenom gradu, većinom su bili iz Starog Grada i Centra, a manje ih je bilo iz Novog Sarajeva i Novog Grada (iako zapravo većina stanovništva Sarajeva živi u te dvije opštine).¹⁴

Ovih 30 dnevnika obuhvata različite vremenske raspone – najkraći je tek pet sedmica, mnogi se odnose na jednu ili dvije godine, pretežno na prve dvije godine opsade, 1992. i 1993. (24 od 30). Manje su dokumentovane 1994. (12 od 30) i 1995. godina (9 od 30). Dnevnici često prestaju nakon 1992. ili 1993. jer je to trenutak kada su njihovi autori napustili Sarajevo i nastavili život u inostranstvu. Samo jedan dnevnik – onaj koji je pisao Dane Olbina – obuhvata cijeli period rata, od aprila 1992. do decembra 1995, mada ih ima još koji obuhvataju skoro cijeli rat izuzev nekoliko sedmica na početku ili na kraju opsade (Milašin, Halilbegović, Lucić i Bećirević). Većina autora pisala je neredovno, ponekad s prekidima od po nekoliko dana do nekoliko sedmica, a dužina zapisa varira od jedne rečenice do nekoliko stranica. Autori najdetaljnijih objavljenih dnevnika, koji su također i najredovniji (gotovo svakodnevni zapisi) i obuhvataju više godina, su Lucić, Milašin, Olbina, Tanović i Vranić. U stilskom smislu nalazimo raznolikost glasova, od trezvenih do emotivnih tonova. Što se tiče sadržaja, autori većinom

¹⁴ Ovaj bibliografski pregled također je poziv da se potraže drugi dnevници, naročito oni koje su pisale žene, "obični ljudi", vojnici i stanovnici Novog Sarajeva i Novog Grada, a kako bi se stekla kompletnija slika o različitim iskustvima tokom opsade.

pišu o tri aspekta, uglavnom u kombinaciji, ali im često daju različitu težinu: 1) vijesti o napadima na grad i drugim vojnim i političkim događajima vezanim za Sarajevo i BiH koje lično dožive ili za njih saznaju iz medija; 2) zapisi o vlastitoj situaciji, životu i aktivnostima, uključujući na primjer odnose i razgovore sa članovima porodice, komšijama i kolegama, iskustvo nasilja i gubitka i nedostatak hrane, vode, struje i plina; 3) razmišljanja i komentari o životu pod opsadom, aktuelnim zbivanjima, ratu, Bosni i Hercegovini i stavu međunarodne zajednice. Gotovo svi dnevnikari pružaju manje ili više detaljne informacije o svakodnevnom životu i uslovima života tokom opsade. Postoji, međutim, razlika kod dva objavljena dnevnika čiji su autori bili članovi vojno-političkog vodstva, Jovan Divjak i Stjepan Šiber: njihovi dnevnikari fokusirani su na njihove profesionalne aktivnosti, susrete i razgovore. Iako svi dnevnikari sadrže razmišljanja i komentare o iskustvima i o opsadi općenito, dnevnikari Željka Ivankovića i Dušana Sabe mogu se smatrati “intelektualnijim” jer su u njima razmišljanja o životu i događajima važnija od opisa tih događaja i svakodnevnih uslova života kao takvih.

I u pogledu historije objavljivanja dnevnika nekoliko je značajnih prvobitnih opažanja. Od 30 knjiga, 10 je objavljeno već tokom rata, 16 u periodu između 1996. i 2011. (većina u deset godina nakon rata), a samo četiri u narednom periodu. Pored toga, iako samo 11 od 30 knjiga postoji i u prevodu, šest prevoda je objavljeno već tokom rata, ponekad i prije nego što je izašlo izdanje na izvornom jeziku.¹⁵ Ovo ukazuje na očitu, urgentnu potrebu da se svjedoči o opsadi, da se obavijesti i prodrija međunarodno mnijenje. Također uočavamo i još neke uredničke tendencije: predgovori i pogovori koji daju više informacija o dnevniku, autoru, kontekstu i uređivačkom postupku nisu prisutni u svim knjigama, a tamo gdje jesu obično su dosta šturi; fusnote s objašnjenjima (recimo imena) su rijetkost i obično su dodate samo u nekim prevednim verzijama. U nekoliko publikacija dodati su tematski naslovi za svaki dnevnički zapis ili za po nekoliko zapisa, a to je korisno za orijentaciju čitaoca, naročito kada tražite specifične teme. Za istraživanje su korisni i indeksi imena, ali oni su uvršteni u samo 3 od 30 publikacija (Lucić, Milašin, Tanović). Generalno se čini da je za urednike bilo važnije objaviti dnevnik kao svjedočenje u “sirovom” verziji nego ih opremiti objašnjenjima i kritičkim aparatom (za šta bi bilo potrebno više vremena i resursa). Time nije umanjena vrijednost i važnost objavljenih dnevnika kao ličnih i historijskih svjedočenja; čitalac samo treba biti svjestan da knjigama često nedostaje detaljnija kontekstualizacija.

3. Pregled objavljenih dnevnika o opsadi Sarajeva

U pregledu koji slijedi navode se a) bibliografski podaci o objavljenoj verziji ili verzijama i (eventualnim) prevodima; b) kratke biografije autora (uključujući mjesto stanovanja u gradu pod opsadom, što je korisno čitaocima koje interesuju uslovi života u specifičnim dijelovima Sarajeva); c) informacije o mjesecima i godinama koje dnevnik obuhvata, dinamici zapisa i komentar o sadržaju dnevnika i uredničkoj obradi. Za svaki dnevnik dat je i kratki odlomak kako bi se pružila konkretnija ideja o sadržaju i stilu pisanja, uz napomenu da je to tek letimični uvid i ne odražava bogatstvo i raspon objavljenog dnevnika. Prvo sam mislio iz svakog dnevnika izabrati odlomak iz istog mjeseca ili čak istog dana, ali budući da dnevnikari obuhvataju različite periode, to nije bilo moguće. Stoga sam izabrao odlomke iz svih godina

¹⁵ Dnevnik Puniše Kalezića je jedini objavljen samo u prevedenoj verziji, na italijanskom jeziku.

opsade kako bih predočio svojevrsan kaleidoskop različitih tema, od kojih se ipak mnoge ponavljaju u individualnim iskustvima opsade tokom tri i po godine njenog trajanja.¹⁶

Spisak je poredan hronološki po godini prvog izdanja dnevnika u vidu knjige. Ovo je prvi pregled koji ne pretenduje da bude iscrpan i za koji se nadam da će u godinama koje dolaze biti upotpunjen. Ako kao čitalac znate za druge objavljene – ili neobjavljene – dnevnike, molim Vas da kontaktirate mene (moll.nicolas@gmail.com) ili Historijski muzej BiH (info@muzej.ba).

1. Josip Svoboda, *Sarajevo – 1992. Ratni dnevnik. Grad umire – svijet posmatra*, Sarajevo: Namaste, prvo izdanje 1992, 197 str., s predgovorom autora (7-9); drugo prošireno izdanje 1993, 335 str.; njemačka verzija: *Sarajevo: Eine Stadt gibt nicht auf*, prevela Martina Muncic-Körner, Karlsruhe: Loeper, 1994, 330 str., sa predgovorom njemačkog urednika (9-11), 3 pisma čitalaca autoru (309-316) i intervjuom koji je radio s Jovanom Divjakom u avgustu 1994. (317-324); nizozemska verzija: *Sarajevo. De stad sterft - de wereld kijkt toe*, Pax Christi, 1994, 379 str.

→ Josip Svoboda, rođen 1944. u Travniku, završio je studij germanistike u Sarajevu 1960-ih, radio je kao novinar, putnik-istraživač, autor, umjetnik, živio je u Africi i Aziji, vratio se u Sarajevo u aprilu 1992. Boravio je u Splitu u periodu maj-juli 1992, a onda ponovo u Sarajevu tokom jula 1992. i februara/marta 1993. Živio je na Grbavici do kraja aprila 1992. Vratio se da živi u Sarajevu nakon rata.

→ Knjiga je spoj izvještaja i dnevnika; prvo izdanje obuhvata prva četiri mjeseca opsade, od 7. aprila 1992. do 24. jula 1992, sa po 5 do 10 zapisa mjesečno (u kojima se često također osvrće na prethodne dane). Drugo izdanje i njemačka verzija sadrže i poglavlja o januaru 1993. (kada je autor boravio u Hrvatskoj) i februaru 1993. (kada je ponovo bio u Sarajevu) koja su pisana kao reportaže. Svoboda piše o situaciji u Sarajevu u prvim mjesecima opsade, o napadima i sve težim uslovima života, o svojim dnevnim aktivnostima, iskustvima komšija, članova porodice i kolega na Grbavici i u drugim dijelovima grada te o međunarodnim reakcijama. Tokom boravka u Hrvatskoj, u periodu maj-juli 1992. i

16 Napomena: Sve u uglastim zagrada [] unutar odlomaka, na primjer “[...]” ili “[1994]” predstavlja moju intervenciju, a ne autora dnevnika.

tokom januara 1993, piše o Sarajevu na osnovu vijesti iz novina, sa radija i televizije, kao i na osnovu onoga što sazna kroz telefonske pozive i pisma od prijatelja. U izdanje su uvrštene fotografije snimljene u opkoljenom Sarajevu, kao i spisak skraćenica i mapa opkoljenog Sarajeva u njemačkoj verziji.

Danas je petak, 24.04. '92. godine; već pune tri sedmice ne kontrolišem vrijeme. Dani su nestali, postoje još samo jutro i večer. Vrijeme između više ne postoji, jednostavno ga ne mogu registrovati bez obzira što izlazim kad god za to postoji i najmanja šansa ; sve se stapa u jednu crtu koja se zove jutro – večer. / [...] Danas je nešto mirnije u cijelom gradu pa je i Duška odlučila da ode u svoj stan. Ja sam izašao s fotoaparatom da zabilježim ono što mogu, bez većeg izlaganja opasnosti. [...] Snimio sam sve ono što sam vidio u zadnja dva dana: zgradu Energoinvesta, Unisa, redove pred bankama, penzionere koji očekuju sirotinjsku penziju pred Poštom, redove pred kioscima za kruh, pojedince koji su imali sreću da dođu do njega. / Ostatak večeri proveo sam uz televiziju i uz pisaću mašinu dok mi je snajperista iz susjedstva uporno pravio društvo.

2. Dnevnik Zlate Filipović / Diary of Zlata Filipovic, Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1993, 90 str., dvojezično izdanje s engleskim prevodom Feride Duraković. Brojna ažurirana i prevedena izdanja u narednim godinama, npr. *Le Journal de Zlata* u prevodu Alaina Cappona, Pariz: Robert Laffont/Fixot, 1993, 198 str., s predgovorom urednika Bernarda Fixota (7-9); *Zlatin dnevnik*, Zagreb: Znanje, 1994, 220 str., s pogovorom urednika Ivana Kušana (215 – 220) ; *Zlata's Diary: A Child's Life in Sarajevo*, prevela Christina Pribichevich-Zoric, London: Penguin Books, 1994, 192 str., sa uvodom Janine di Giovanni (9-14), izdanje preuređeno 2006. s novim predgovorom autorice (1-8).

→ Zlata Filipović, rođena 13. decembra 1980. u Sarajevu, odrasla je i živjela u Centru (blizu Čobanije) s roditeljima Alicom i Malikom (hemičarkom i advokatom). Išla je u školu i ostala u Sarajevu do 23. decembra 1993. kada je s roditeljima otišla prvo u Pariz, a zatim u oktobru 1995. u Irsku. Nastavlja živjeti u Dublinu gdje je završila međunarodne mirovne studije na Trinity Collegu 2004. i gdje danas radi u produkciji dokumentarnih filmova.

→ Dvojezično izdanje iz 1993. (sa faksimilom izvornog teksta na bosanskom) obuhvata period od 3. decembra 1991. do 14. oktobra 1992. Zlata Filipović nastavila je pisati svoj dnevnik i nakon ovoga, a kasnija izdanja / prevodi obuhvataju period od 2. septembra 1991. do 19. oktobra 1993. plus epilog iz decembra 1993. napisan nakon njenog dolaska u Pariz. Zlata Filipović je imala 11 godina na početku opsade i 13 kad je otišla iz Sarajeva. U svom dnevniku, kojem se obraća sa "Dear Mimmy" i koji sadrži 5 do 15 zapisa mjesečno, govori o svom svakodnevnom životu, osjećanjima i tinejdžerskim raspoloženjima, napadima na Sarajevo i poginulim i ranjenim, sve gorim uslovima života, odnosima s roditeljima, rodbinom i prijateljima (onima koji su otišli i onima koji su ostali), o časovima muzike, školskim aktivnostima i proslavama rođendana, o prvom izdanju svog dnevnika i naglom interesu medija za nju, o političkim i diplomatskim događajima i svom razočarenju u političare i međunarodnu zajednicu. U međunarodnim izdanjima uvrštene su fusnote s kratkim objašnjenjima imena.

Subota, 2.V.'92. Dear Mimmy, ovaj dan je bio zaista naj, naj, najgori dan u Sarajevu. Oko 12h počela je pucnjava. Mama i ja smo se sklonile u hodnik. Tata se u tom trenutku našao u kancelariji. Mi smo mu preko interfona rekle da brzo pretrči i uđe u haustor. Onda smo izašli u haustor. Iznijeli smo i Cicka (kanarinca). Pošto se sve više i više pucalo, a nismo mogli preći preko zida, brzo smo strčali u podrum. Ja sam bila strašna gladna i žedna. (...) Kad se malo manje pucalo, tata je otišao u stan i donio nam sendviče. Rekao je da se osjeća miris paljevine i da telefoni više ne rade. Uskoro smo snijeli i televizor u podrum. Tada smo saznali da roza pošta blizu nas gori, i da su nam kidnapovali predsjednika. Za jedno dva sata (oko 20.00) popeli smo se u stan. U našoj ulici skoro sva stakla su popucala. Naša, hvala Bogu, nisu. Mama i tata su jako nervozni. Moram ići. CIAO!

3. Alija Isaković, *Antologija zla*, 1992 * 6 travnja * 1993, Sarajevo: Ljiljan, Sarajevo, 1994, 432 str.

→ Alija Isaković, 1932. (Stolac) - 1997. (Sarajevo), školovao se u Stocu, Zagrebu i Beogradu, završio studij slavenskih jezika i književnosti na Univerzitetu u Sarajevu. Živio je u Sarajevu od 1950-ih godina, radeći kao pisac, dramaturg, leksikograf i historičar jezika i književnosti, autor je brojnih publikacija, naročito o muslimanskom identitetu i bosanskom jeziku, među njima su *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* (1992) i *Rječnik bosanskog jezika* (1995). Bio je prvi predsjednik *Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca* osnovanog u Sarajevu u decembru 1992. i jedan od inicijatora *Prvog bošnjačkog sabora* u septembru 1993. (gdje je donesena odluka da se nacionalni naziv *Muslimani* promijeni u *Bošnjaci*). Živio je sa suprugom Eminom u Centru (Koševo Brdo).

→ Dnevnik obuhvata prvu godinu opsade, od 6. aprila 1992. do 6. aprila 1993. i sadrži otprilike od 15 do 25 zapisa mjesečno, samo manje u aprilu 1992. i od novembra 1992. do januara 1993. (sa ne više od šest mjesečno). Alija Isaković piše i razmišlja o svom ličnom i profesionalnom životu, ratu i zločinima "divljaka s Pala" (6), o susretima i razgovorima s prijateljima i kolegama, teškim uslovima života, o tome šta čita i o čemu piše, o formiranju *Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca* i o drugim aspektima duhovnog i kulturnog života u opkoljenom Sarajevu. Dnevnik sadrži i nekoliko

članaka koje su pisali drugi intelektualci, kao i karikature iz *Oslobođenja*. Drugi dio knjige (251 - 427) sadrži 48 tekstova koje je napisao Alija Isaković i intervju s njim koji su objavljeni u medijima između januara 1991. i maja 1994, a u kojima govori o ratu, međunarodnom kontekstu, Bosni i Hercegovini i položaju Muslimana / Bošnjaka.

20. lipnja [1992]. *Boli me zub. Obično ovako u neradne dane. Nadao sam se, dok je ovako, neće me boljeti zub. Kao mladić pitao sam jednom jednoga sto je bio u Narodnooslobodilačkoj borbi: je li vas u partizanima ikada zabolio zub? Nikada, odgovorio je. Kakav zub ? / U Vezirinoj zgradi mrtva majka i troje dječice. Granata iskosa s Mrkovića u prizemlje! [...] Zločini se umnožavaju kao na đavoljoj filmskoj traci. Groblja su već popunjena i sada mrtvi liježu u parkove i na sportske terene. / [...] U Titovoj ulici susrećem prof. S. Jankovića. Lijepo je izbrijan. Ljubimo se u oba obraza, kao da smo došli s Marsa. Svaki susret je značajan jer, može bit poslednji. [...]*

4. **Elma Softić, *Sarajevski dani Sarajevske noći. Dnevnik i pisma 1992.-'94.*, Zagreb: VBZ Zagreb / Biblioteka Ambrozija, 1994, 291 str.**, s predgovorom koji je napisala njena sestra Ilona Softić (5-7), pogovorom urednika (290) i kratkom biografijom autorice (291). Engleska verzija: *Sarajevo Days, Sarajevo Nights*, prevela Nada Conić, Toronto: Key Porter Books, 1995, 200 str., s predgovorom prevoditeljice (1-8).

→ Elma Softić, rođena 1961. u Sarajevu, studirala je filozofiju i književnost na Univerzitetu u Sarajevu, radila kao prevoditeljica, novinarka i profesorica prije rata, a za vrijeme rata za jevrejsku organizaciju *Benevolencija* i kao prevoditeljica za međunarodne humanitarne organizacije. Porodični stan nalazio se u Starom Gradu (Alifakovac) gdje je provela većinu vremena tokom opsade sa sestrom Ilonom (koja je otišla u Zagreb u februaru 1994). Od 2005. je generalna sekretarka Jevrejske zajednice u Sarajevu.

→ Publikacija uključuje dnevničke zapise i pisma koja je Softić pisala sestri i prijateljima u Zagrebu, a obuhvata period prve dvije godine opsade, od 6. aprila 1992. do 17. aprila 1994. U engleskom izdanju također postoje zapisi iz nekoliko mjeseci između jula 1994. i juna 1995. Dnevnički zapisi većinom su iz 1992. i u prosjeku ih je 12 mjesečno u periodu od aprila do septembra 1992. Nakon toga je pisala od 2 do 5 zapisa mjesečno do januara 1993. i u martu 1993. Pisma, koja su često mnogo duža od dnevničkih zapisa, mahom datiraju iz perioda juli - avgust 1993. i decembar 1993. - april 1994, a u engleskom izdanju i iz perioda juli - decembar 1994. i april - juni 1995. sa jednim do tri pisma mjesečno. Softić živo opisuje "što se sve ovdje dešava, kako izgleda Sarajevo i kako živimo" (13.3.1994) s mnoštvom detalja o svakodnevnom životu i aktivnostima, kroz vlastita opažanja i iskustva, razgovore s porodicom, prijateljima i kolegama i na osnovu onoga što saznaje iz medija, a uz razmišljanja i propitivanje vlastitog života, toga šta rat i nacionalizam čine ljudima i situacije u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Englesko izdanje, u kojem su neki od izvornih dnevničkih zapisa i pisama skraćeni, uključuje i mapu opkoljenog Sarajeva, glosar ključnih termina i kratka pojašnjenja, kako u fusnotama tako i unutar teksta.

23. srpnja 1992. četvrtak. 110. dan. Još uvijek ne znamo što je sa Sudom. B. već osam dana nema nikakvih informacija o njemu, ali smo zato Ilona i ja dobile tri različite vijesti o njemu:

1. da je živ i zdrav u svom stanu na Grbavici. 2. da su ga odveli. 3. da su ga odveli pa vratili. / B.-u nisam ništa rekla. Što da mu kažem kada su sve to nesigurne vijesti, a on i tako ne može ništa učiniti – i sam se posljednjih dana raspituje na sve strane, a nikakav konkretan odgovor nije dobio. / Bila sam kod kuće na Alifakovcu. Voljela bih se vratiti gore, ali mi moji, osim što smatraju da je opasno, a meni je već sasvim svejedno, kažu i da je nepraktično – zbog hrane. Trebalo bi da uzmem od ove bijede koju imamo, a imamo tako malo da se dijeliti ne može – ipak je lakše napraviti nešto za petero, jer se jedna konzerva razvuče na tri dana, pa se iskoriste ostaci od jučer, itd. [...]

5. Vehid Gunić, *Evropo, stidi se: 600 dana u opkoljenom Sarajevu*, Oslo: Micro Trykk Offset 1994, 353 str., s pogovorom Safeta Huseinovića (347). Postoji još jedno izdanje istog teksta s drugačijim naslovom: *Evropo, stidi se! fragmenti iz sarajevskog ratnog dnevnika i Vehidova pisma*, Tešanj: Planjax, 1999, 453 str., s informacijama o autoru (443) i pogovorom Ramiza Brkića (445-6); engleska verzija: *Shame on you, Europe. Excerpts from a Sarajevo war diary and "Vehid's Letters"*, prevela Saba Risaluddin, Sarajevo, 2001, 375 str., s informacijama o autoru (367), bilješkom prevoditeljice (368-9) i pogovorom Ramiza Brkića (371).

→ Vehid Gunić, 1941. (Kozarac) - 2017. (Sarajevo), radio je kao novinar i spiker za RTV Sarajevo i RTV BiH prije i tokom rata. Živio je u Novom Gradu (Alipašino Polje). Suprugu Fatimu, koja je bila prosvjetna radnica, usmrtila je granata 9. novembra 1993. Napustio je Sarajevo i otišao u Norvešku krajem decembra 1993, a kasnije se vratio u Sarajevo.

→ Dnevnik obuhvaća 1992. i 1993. godinu, od 1. januara 1992. do 28. decembra 1993, s neredovnim zapisima, tj. u prosjeku 4 dnevna zapisa mjesečno od januara do aprila 1993. i 18 od maja do avgusta 1993. Gunićev dnevnik sadrži informacije o njegovom svakodnevnom životu i životnim uslovima, aktivnostima i razgovorima s porodicom i kolegama, o napadima i političkim dešavanjima u Sarajevu i u zemlji, naročito u njegovom rodnom kraju oko Prijedora. Govori i o diplomatskim i međunarodnim dešavanjima vezanim za Bosnu i Hercegovinu. Publikacija uključuje 13 otvorenih pisama koja je autor uputio uglavnom međunarodnim i

bosanskim političarima između jula i decembra 1993. u sklopu svojih televizijskih emisija, a u kojima osuđuje nacionalističke poglede na Bosnu i Hercegovinu i stav međunarodne zajednice. U engleskoj verziji dodata su izvjesna pojašnjenja u fusnotama.

3. oktobar [1992]. Poslije jednomjesečne pauze, ponovo uspostavljen vazdušni most sa Sarajevom za dostavljanje humanitarne pomoći. / U Sarajevu već osam dana nema ni vode ni struje. / [...] / Po balkonima nebodera u mojoj Tetovoskoj ulici gore vatre. Prizori su nestvarni. Ljudi cijepaju sve što može gorjeti. Strahujem za krčljave sadnice po Alipašinu Polju čiji sam rast pratio i bodrio ih u njihovom bortanju i izrastanju. / [...] U Sarajevo ponovo slijeću humanitarni avioni. Dovoze brašno i sapun, a vode nema. Da sam na Alijinom mjestu, zabranio bih slijetanje aviona i prekinuo ovu zajebanciju, naravno ako bih imao vlast, ukoliko je ima i gospodin Izetbegović da može uraditi to što bih ja uradio da sam na njegovom mjestu. Ali, nisam. [...]

6. Nađa Halilbegović, *Sarajevsko Djetinjstvo Ratom Ranjeno*, Sarajevo: Sany-promex, 1994, 105 str., sa recenzijama Velimira Miloševića, Alije H. Dubočanina i Alije Musića (3-10); engleska verzija: Nadja Halilbegovic, *Sarajevo's childhood wounded by war*, Ankara: Ministry of Culture, 1995, 76 str., sa istim recenzijama (1-8), i predgovorom koji potpisuje Timurcin Savas (V) ; Drugi dio: ***Nesanice sanjalice. Sarajevsko Djetinjstvo Ratom Ranjeno (drugi dio)*, Sarajevo: Naša djeca, 1999**, s uvodom koji potpisuju Velimir Milošević, Alija H. Dubočanin i Ismet Dedić (5-14), i predgovorom autorice (15-17). Engleska skraćena verzija obje knjige: Nadja Halilbegovich, *My Childhood Under Fire: A Sarajevo Diary*, Kids Can Press, 2006, 120 str., s novim predgovorom autorice (7-9).

→ Nađa Halilbegović (danas: Nadja Halilbegovich), rođena 29. jula 1979. u Sarajevu, odrasla je u Sarajevu, gdje je živjela s roditeljima i bratom Sanelom u Novom Gradu (Alipašino Polje). Išla je u muzičku školu i bila je u horu *Palčići* za vrijeme opsade. Ranjena je u obje noge granatom 18. oktobra 1992. U avgustu 1995. otišla je iz Sarajeva u SAD gdje je završila srednju školu i kasnije studirala. I dalje živi u SAD-u gdje radi kao autorica, govornica i mirovna aktivistica.

→ Prva knjiga obuhvata period od 31. maja 1992. do 21. marta 1994, a druga od 24. marta 1994. do 8 januara 1996, sa 10 do 20 zapisa mjesečno, osim u periodima juni - septembar 1992, januar - maj 1993. i septembar - novembar 1994. kad je rjeđe pisala (2 - 6 zapisa mjesečno). Zapisi od septembra 1995. do januara 1996. pisani su u SAD-u (sa prosječno 6 zapisa mjesečno). Halilbegović je imala 12 godina kad je počela opsada, a iz Sarajeva je otišla u avgustu 1995. sa tek napunjenih 16 godina. U dnevniku piše o svom životu i svakodnevnom životnim uslovima, granatiranju grada, o aktivnostima u školi i muzičkoj, o svojim raspoloženjima u rasponu od očaja do nade, svojim željama za mir i ljubavi koju osjeća za *"moj napaćeni, ali nikad nepokoreni rodni grad"* (9.11.1993). Piše i o muzičkim i drugim kulturnim aktivnostima u opkoljenom Sarajevu, naročito onima u kojima učestvuju mladi ili koje su njima namijenjene.

05.11.1993. godine. Par dana nisam pisala Dnevnik, jer su mi svi dani isti, a moram da priznam na nisam bila raspoložena za pisanje. Svi mi u ovo luda doba prolazimo kroz razne faze raspoloženja. Međutim, danas moram pisati. Danas je mom dedi rođendan. Ne mogu

otići, puca se i nema prijevoza. On nažalost nema ni telefon. Nazvali smo kod komšije i čestitali mu rođendan. Sjetila sam se kako smo dok je bio mir dolazili na koševsko brdo mom dedi na rođendan. Kćerka, sin, zetovi, snaha, unuci, poznanici. Sada toga više nema. Svi smo se nekud raštrkali, rat nam ne da da budemo svi na okupu. Neka ti je sretan rođendan, dragi dedice i ma koji bio želim ti da doživiš još mnogo mirnodopskih blagdana.

7. Ivan Štraus, *Sarajevo, l'architecte et les barbares*, Paris: Ed. Du Linteau, 1994, 211 str., prevela Mauricette Begic, s predgovorom Francoisa Chaslina (5-16), uvodom autora (17-19) i intervjuom s autorom o njegovom životu i radu iz juna 1991. (185-207) ; bosanska verzija: *Arhitekt i barbari*, Sarajevo: Međunarodni Centar za Mir, 1995, 147 str, s uvodom autora (5).

→ Ivan Štraus, 1928 (Kremna, Srbija) - 2018 (Sarajevo), studirao je arhitekturu u Zagrebu i Sarajevu, živio je u Sarajevu od 1950-ih gdje je radio kao arhitekta čiji su projekti građeni u Jugoslaviji i šire. Među najpoznatijim u Sarajevu su zgrada Elektroprivrede BiH (1978), Holiday Inn (1983) i Unisovi neboderi (1986). Živio je u Centru (Ulica Čekaluša).

→ Dnevnik obuhvata period od 1. septembra 1991. do posljednjih dana septembra 1992, s dodatkom epiloga datiranog 31. decembra 1993. Od septembra 1991. do aprila 1992. Ivan Štraus je pisao u prosjeku 5 zapisa mjesečno, a zatim od maja do septembra 1992. u prosjeku 11 zapisa mjesečno. *“Moj je grijeh što sam građanin divnog i prkosnog grada, što sam od šestog aprila državljanin prekrasne i uklete Bosne i Hercegovine.”* (22.4.1992). Dnevnik sadrži njegova opažanja o ratu i razaranju u Hrvatskoj 1991, o njegovom svakodnevnom životu, uslovima života i urbanom razaranju u Sarajevu 1992, kao i razmišljanja o njegovom radu, ratu, arhitekturi i situaciji u Bosni i Hercegovini. U tekst su dodate fotografije i projekti zgrada, a u francuskom izdanju i nekoliko objašnjenja u fusnotama.

10. juli 1992. Tri mjeseca su prošla kako Sarajevo prolazi ovaj pakao, a izgledi za kraj – ponekad tako blizu – sve su manji. Po broju rezolucija i odluka svjetskih i evropskih organizacija trebalo bi već davno biti obratno, nažalost, nije! Zašto? Ne zna to niko! / [...] Priznajem, posljednjih dana sve teze podnosim ovu atmosferu neizvjesnosti, sputanosti,

jednoličnosti, nerada, omeđen strahom i zidovima kuhinje u kojoj se odvija sav nas život, odnosno podruma u kojem provodim noći. Kao da nema kraja ovoj toplo-hladnoj igri u kojoj nas drže svjetske sile, kao da uopšte ne pripadamo Evropi, kao da smo žrtvovani. [...]

8. Mio-Mir Plakalović, *Još sam živ, iz ratnog dnevnika taxiste Mileta Plakalovića*, Sarajevo : Nimsa, [1994], 128 str. ; Mile Plakalović, *Sve za čovjeka*, Sarajevo: Mediapress, 1996, 135 str. Obje knjige uključuju nekoliko tekstova i svjedočenja o autoru, npr. od Jovana Divjaka, Avde Hebiba, Gradimira Gojera i Envera Čauševića.

→ Miomir Mile Plakalović, rođen 1952. u Sarajevu, odrastao je u teškim okolnostima, nije završio školu, radio je kao taksista u Sarajevu tokom rata. Vozio je ranjene snajperima i granatama u bolnicu, donosio hranu, lijekove i odjeću ljudima u potrebi, raznosio novine, organizovao i pomagao u drugim humanitarnim akcijama. Plakalović je ubrzo postao lokalna zvijezda o kojoj je prva knjiga objavljena već u julu 1992. (Aleksaj Nejman, *Taxi zvani čežnja : sto ratnih dana Mile Plakalovića* [Sarajevo : Oslobođenje]).

→ Prva knjiga obuhvata period od 5. aprila 1992. do 5. februara 1994. s neredovnim zapisima, uglavnom od juna do septembra 1993; druga knjiga obuhvata period od 5. aprila 1992. do 16. aprila 1995, s neredovnim pojedinačnim mjesečnim zapisima. Neki zapisi objavljeni su u obje knjige. “*Ja sam običan čovjek iz naroda i pomažem tom narodu*” (*Sve za čovjeka*, 37): Miomir Mile Plakalović piše o svojim aktivnostima, susretima, razgovorima i razmišljanjima taksiste i humanitarca koji se kreće kroz mnoge različite dijelove grada. U obje knjige uvrštene su fotografije i drugi dokumenti vezani za njegove aktivnosti. “*Velika ljudina je taj Mile, veliki Bosanac je taj Mile, veliki Sarajlija je taj Mile.*” (Avdo Hebib, *Još sam živ*, 7)

Petak, 20. avgusta [1992]. [...] U “Sarku” Nenad i Faruk mi pomažu da kupim 30 kilo keksa koje ću podijeliti svojim starim mušterijama: Mjedenici, Bjelavama i Romima. Na putu do Mjedenice, svratio sam do jarana Senada Bjelaka ranjenog taksiste-borca, dao mu novine i hljeb. Sa mnom je i Milenko Banović direktor “Tjestenina”, poveo sam ga da vidi, a i da ga malo nagovorim da mi proda sto kila tjestenine koje ću podijeliti istim adresama... A vidi ovo: kad sam Romima podijelio keks, Orhan, njihov predsjednik mi je dao kilu šljiva iz svoje bašče, kojima sam se obradovao kao dijete...

9. Dr. Razija Lagumdžija, *Biljezi i ožiljci*, Sarajevo: OKO, 1995, 251 str. s pogovorom autorice (245-248), i izvodima iz recenzija Ljubice Ostojić i Željka Ivankovića na koranicama.

→ Razija Lagumdžija, 1925. (Trebinje) – 1995. (Sarajevo), pohađala osnovnu školu u Trebinju, a srednju školu završila u Sarajevu, diplomirala 1956. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a doktorirala 1976. na Filološkom fakultetu u Beogradu. Bila je profesorica književnosti u jednoj sarajevskoj srednjoj školi, na Višoj pedagoškoj školi i na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu, gdje je bila dekanesa po osnivanju Akademije 1981. Autorica je niza akademskih i književnih publikacija. U martu 1993. objavila je knjigu *Mama, neću*

u *podrum*, zbirku pisama i dnevnčkih zapisa djece iz opkoljenog Sarajeva. Živjela je u Centru (Ulica Danijela Ozme). Umrula je od bolesti 26. oktobra 1995.

→ Knjiga je izbor iz njenog originalnog dnevnika i obuhvata period od 5. aprila 1992. do 15. avgusta 1993, s neredovnim dnevnim zapisima svakog mjeseca (preko 20 u novembru 1992. i januaru 1993, od 5 do 9 u aprilu i avgustu 1992. i od marta do maja 1993. i od 10 do 20 u drugim mjesecima). *“Zapisujem svoja teška doživljavanja rata - svoj: strah, nadu i prkos”* (250): Razija Lagumdžija ne piše o političkim i diplomatskim aktivnostima, već o svojim raspoloženjima, o događajima i ljudima oko sebe – o svojoj kćeri Sanji koja je s porodicom otišla u London u maju 1992, o svom sinu Zlatku koji je ranjen u maju 1993, o svojim komšijama i kolegama, npr. o Harisu Pašoviću. Također piše o svom omiljenom piscu Meši Selimoviću, o uticaju rata na nju i druge ljude, o svojim aktivnostima, naročito na Akademiji scenskih umjetnosti, i o kulturnom životu i otporu u Sarajevu pod opsadom. Knjiga uključuje i neke tekstove koje je objavila u ovom periodu, naročito u *Oslobođenju*, i nekoliko ilustracija Ibrahima Ljubovića.

8. mart 1993. godine. Danas je bila promocija knjige “Mama, neću u podrum”: U Muzeju književnosti su bili na okupu, uglavnom kulturni radnici, većinom književnici. Osjećala se neka tiha svečanost, zadovoljstvo što su se, evo, i knjige počele štampati u ratnom Sarajevu. Dok su glumice Milijana Zirojević i Minka Muftić čitale neke odlomke vidjela sam suze u očima mnogih. Kada sam radila, priređivala knjigu, nisam znala da će se tako dojmiti ljudi. Ta knjiga, kako su neki kazali, može biti značajan dokumenat u prijedlogu djece Sarajeva za Nobelovu nagradu o čemu se ovih dana dosta govori, piše u novinama.

10. Željko Ivanković, 700 dana opsade, Zagreb: Durieux, 1995, 327 str., s predgovorom autora (napisanim 28.3.1994). Novo izdanje: *700 dana opsade. Sarajevski dnevnik, 1992-1994 / Tko je upalio mrak? Sarajevski pojmovik*, Rijeka / Sarajevo: Ex libris / Synopsis, 2011, 486 str., s dodatnim predgovorom Miljenka Jergovića (5-9).

→ Željko Ivanković, rođen 1954. u Varešu, pohađao je srednju školu u Visokom, živi u Sarajevu gdje je diplomirao

na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Pisac, pjesnik, esejist, prevodilac i specijalist za hrvatsku i bosanskohercegovačku književnost, bio je i (su)urednik raznih časopisa, u ratnim godinama naročito *Radova Hrvatskoga društva za znanost i umjetnost*, *Hrvatskog i bošnjačkog tjednika* i *Slova*. Za vrijeme rata bio je jedan od suosnivača P.E.N. centra Bosne i Hercegovine (u oktobru 1992) i vodeći član udruženja književnika u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Do danas je objavio brojne knjige poezije, eseja i romane.

→ Dnevnik obuhvata period od skoro dvije godine, od 5. aprila 1992. do 23. marta 1994; najviše dokumentovani periodi su maj - juli 1992, juni 1993. i novembar 1993 - februar 1994, sa po 16 do 25 zapisa mjesečno, a u drugim mjesecima 3 do 10 zapisa mjesečno. Dnevnik Željka Ivankovića je “jedno svjedočenje o gradu koji je proživio (i dalje proživljava) Golgotu” (14), ali ne kao hronika svakodnevnih događaja; u svakom od svojih zapisa od po stranicu ili dvije on bilježi svoja razmišljanja u odnosu na opažanja o svom životu i radu u Sarajevu pod opsadom, o kulturnim aktivnostima, susretima i razgovorima, o onome što je čitao u novinama i knjigama i o drugim značajnim događajima iz vizure nekoga ko “*nije od onih koji bi o svemu tome govorili, burno, bučno, patetično, dramatično*” (ib.). Drugi dio izdanja iz 2011. *Tko je upalio mrak? Sarajevski pojmovnik* (489-663) čini knjigu sam po sebi, dopuna je dnevniku, glosar ključnih termina vezanih za opsadu (na primjer, “eksplozija”, “embargo”, “enterokolitis”, “Europa”) duhovito izabranih i definiranih.

22/09/92. *Ne znam ima li smisla pričati ikome kako je svaki dan isti, kako dan danu liči kao jaje jajetu. Tek ih razlikujemo po tome ima li ili nema npr. vode, ima li ili nema kruha, je li se nešto bolje pojelo ili se, standardno, jede riža. Rezanci su već premija, grah itekakva. Novine su svaki dan iste. Ne mora čovjek gledati nove, pa ipak svaki dan se sve rasprodaju i potraga je za novinama. Ipak smo mi u nekoj drugoj civilizaciji, netko pametan bi rekao Gutenbergovoj, ako to ovdje još nešto i nekome znači. Ipak, bizarno je da sam našao zametnute stare novine u stolu. I o njima vrijedi pisati četrdesetak dana poslije. U međuvremenu ostali smo bez Vijećnice, bio sam na putu, čak obećao prijateljima da će Ilidža biti probijena, Sarajevo u desetom mjesecu deblokirano. Takve smo informacije imali od boraca s prve linije, od ljudi kojima je vjerovati, od zapovjednika naših jedinica. [...]*

11. Mirko Marjanović, *Živjeti smrt: sarajevski dnevnik, travanj 1992. - prosinac 1994*, Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika, 1996, 140 str., s predgovorom autora (5-6).

→ Mirko Marjanović, 1940. (kod Gradačca) – 2023. (Sarajevo), diplomirao likovnu umjetnost 1968. na Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu. Bio je romanopisac, književni i likovni kritičar, a od 1984. do 1993. urednik izdavačke kuće *Svetlost*. Od 1994. do 1995. bio je prvi glavni i odgovorni urednik *Stečka*, časopisa Hrvatskog kulturnog društva *Napredak*, a nakon rata urednik časopisa *Hrvatska misao*. Živio je sa suprugom Ljiljanom u stanu u Novom Gradu (Alipašino Polje).

→ Dnevnik obuhvata period od 18. maja 1992. do 23. decembra 1994, s neredovnim zapisima; najviše dokumentovani periodi su juni 1992, decembar 1992 - januar 1993, oktobar - decembar 1993. i februar 1994, sa između 11 i 18 zapisa mjesečno, dok u drugim

mjesecima ima u prosjeku po 5 dnevnih zapisa. Marjanović piše o tome kako on i njegova supruga žive, kakvi su uslovi života u njegovom komšiluku, opisuje susrete i razgovore s prijateljima i kolegama, svoje lične i profesionalne aktivnosti, naročito u sklopu *Napretka* i *Stečka*, kulturne događaje i aktivnosti, položaj Hrvata u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, kao i politička i diplomatska dešavanja.

21.IV.1994. Sve što se u ovom gradu događa – nadilazi imaginaciju. [...] Uzaludno je opisivati sve perversije i morbidnosti onome tko u ovom konclogoru nije s nama. Kad god sam u takvoj prigodi, ne vjeruju mi ni oni koju su sa mnom, u Sarajevu, nekoliko ratnih mjeseci živjeli, ni njihova svijest ne prima priče koje ovdje stvarnost rađa pod kišom granata. Dođu, saslušaju, odu sa svojim izbjegličkim pričama koje se, kažu, ne mogu uspoređivati ni sa čime. [...] / Stećak mi “pomaže” da se od nekih sadržaja toga inferna povremeno udaljim, onda ih bilježim naknadno u nastojanju da ovaj dnevnik sačuva cijelost vremena. U Stećku sam bez ravnatelja, zamjenika glavnog urednika, već treći mjesec. [...] Kako dalje uređivati ovaj mjesečnik koji sarajevskim Hrvatima znači mnogo, koji je za sada jedino hrvatsko glasilo? [...]

12. Hamza Bakšić, *Sarajeva više nema, Sarajevo: Oslobođenje*, 1997, 348 str., s predgovorom autora iz decembra 1995 (5-6) ; engleska (skraćena) verzija: *Sarajevo is no more*, preveo Igor Knežević, objavljena kao e-knjiga u SAD-u 2000-ih (ne navodi se precizan datum), 189 str., s dodatnim predgovorom Branislava Bujića (4-5), online kao pdf: <http://dovla.net/images/2012/07/Sarajevo-is-no-more>

→ Hamza Bakšić, 1939. (Ljubinje) - 2008. (Sarajevo), od 1960-ih radio je kao novinar u Sarajevu za *TV Sarajevo*, *Oslobođenje* - uključujući i tokom rata - a nakon rata za *Radio Slobodna Evropa*. Za svoj novinarski rad dobio je brojne nagrade. Živio je u Centru (Koševsko Brdo, Ulica Mitra Trifunovića – danas Ulica Antuna Hangija)

→ Autor je za potrebe objavljivanja prerasporedio svoje dnevničke zapise prema mjesecima umjesto godina, “januar”, “februar”, “mart”, “april”, “maj”, a onda po godinama 1992 / 1993 / 1994 / 1995 za dane unutar svakog mjeseca (na primjer 1.5.1992, 1.5.1993, 1.5.1994, 1.5.1995, pa zatim 2.5.1992, 2.5.1993, itd.). Ovo je malo zbunjujuće,

ali odražava mišljenje autora da “vrijeme, kalendar [...] nije značilo ništa” (5) i omogućuje čitaocu da brzo vidi šta se jeste (ili nije) promijenilo iz godine u godinu. Obuhvaćeni su vremenski periodi 31.12.1991 – 4.5.1992, 31.12.1992 – 4.5.1993, 31.12.1993 – 4.5.1994, 31.12.1994 – 4.5.1995. i dodatno 13.6. – 30.8. 1995, sa po jednim zapisom dnevno. Bakšić piše precizno i jasno o životnim uslovima u gradu pod opsadom, o svojim dnevnim aktivnostima, raspoloženjima, događajima u komšiluku i na poslu, susretima i razgovorima s kolegama novinarima i drugima, o generalnoj situaciji u Sarajevu i Bosni i Hercegovini i o političkim i diplomatskim dešavanjima. U engleskoj verziji dodata su kratka pojašnjenja u fusnotama i mapa Sarajeva.

17 januar 1993. Danas je u Sarajevu stanje koje se zove relativno mirno. Padne poneka granata, iznenada - jednom ovdje, jednom tamo; ljudi su opet na ulicama. / Najavljuju da će, konačno, stići voda. Veoma sam prljav, gadim se samom sebi. / Dijeli se humanitarna pomoć, po kilogram brašna. U redu ispred mene su dvije djevojke kojima su poginuli očevi, jedan jesenas, jedan prije nešto više od mjesec dana. Ni traga od tuge. Možda stoga što gubitak jednog oca olakšava gubitak onog drugog? Hoće li poslije rata, ako se rat ikad završi, početi da žale očeve? / [...] Policija upozorava građane da izbjegavaju okupljanje, jer četnici traže gdje će im se pojaviti krupniji cilj. Ipak, gdje god se pojavi cisterna, ljudi se odjednom okupe i čekaju dok ne dobiju svojih deset ili petnaest litara vode. Bude psovanja, tuče, ali najgore je kad svi čute. [...]

13. Stjepan Šiber, *Prevare zablude istina. Ratni dnevnik, vol.1: 1992., vol.2: 1993., Sarajevo: Rabic, 2000 i 2001, 350 i 382 str.*, s predgovorom autora u vol. 1 (11-12) i pogovorom autora u vol. 2 (291-299).

→ Stjepan Šiber, 1938. (Gradačac) - 2016. (Sarajevo), završio Vojnu akademiju u Ljubljani, kroz vojnu karijeru u JNA stacioniran u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu, napušta JNA u aprilu 1992. i postaje zamjenik zapovjednika Teritorijalne odbrane RBiH, a kasnije Armije BiH do decembra 1993. U januaru 1994. imenovan je za ambasadora BiH u Švicarskoj.

→ Prvi tom obuhvata period od 9. avgusta 1991 do 31. decembra 1992, sa gotovo svakodnevnim zapisima od aprila do decembra 1992. (i od 1 do 13 zapisa mjesečno u prethodnom periodu); drugi tom obuhvata 1993. godinu, tačnije period od 1. januara 1993. do 26. januara 1994, sa zapisima skoro svakog dana u februaru i od aprila do novembra 1993, a po 11 do 17 zapisa u ostalim mjesecima (osim marta 1993. koji ima samo 2 zapisa). Detaljna hronika političkih i vojnih dešavanja i aktivnosti u kojima je Šiber učestvovao, piše o sastancima, susretima i razgovorima s drugim političkim i vojnim liderima, o političkoj i vojnoj situaciji u Sarajevu i drugim dijelovima BiH. Tematski naslovi su dodati (za svaki dnevni zapis), na primjer “Sarajevski HVO neće u sistem OS RBiH”, “Halilović počinje kontrirati Deliću”, “Ponovno počinju razgovori na aerodromu”. Oba toma sadrže spisak skraćenica i dodatak s 47, odnosno 24 faksimila originalnih dokumenata (izvještaja, zapisnika sa sastanaka, pisama koja je Šiber pisao i koja su njemu upućena, intervju, novinskih članka) (vol. 1: 221-347; vol. 2: 303-382).

27. septembar [1993]: Kod komandanta Delića se održava sastanak. Sastanak koji je vrlo

bitan za dalje odnose unutar vrha Armije BiH, posebno odnose između Rasima Delića i Sefera Halilovića [...] Na škakljivim sastancima, kao što su bila tokom dva protekla dana, pažljivi čitalac primjećuje da nema Jovana Divjaka. Jednom sam upitao Delića za to. On mi je odgovorio da mu je Izetbegović preporučio da nastoji zaobići Jovu kad god to može. Izgleda da je istina da Izetbegović nema povjerenja u Divjaka.

14. Tihomir Milašin, *Iz dana u dan: Sarajevski ratni dnevnik, medijsko izvještavanje o ratu u BiH (1992-1996)*, Sarajevo: Mediacentar, 2002, 947 str., s predgovorom Bore Kontića (5).

→ Tihomir Milašin, 1929. (Oštrelj) - 2014. (Sarajevo), studirao u Beogradu, radio kao novinar i urednik za Radio Sarajevo od 1952. do 1992, na primjer kao komentator i urednik Spoljno-političke redakcije i kao urednik informativno-političkog programa. Penzionisan 1992, živio je u Centru (Ulica Moše Pijade, preimenovana u Bolničku ulicu 1994).

→ Dnevnik obuhvata gotovo cijeli period rata, od 18. maja 1992. do 15. decembra 1995. Vrlo redovni zapisi do januara 1994. (kratki za 1992, duži za 1993), a zatim dnevni i vrlo detaljni zapisi od februara 1994. do decembra 1995. Dnevnik počinje kao hronika svakodnevnog života autora, iskustava i životnih uslova, razgovora s porodicom, komšijama i prijateljima, a zatim uglavnom prelazi u detaljnu hroniku političkih, vojnih i diplomatskih aktivnosti vezanih za Sarajevo i BiH u kojoj autor sažima i komentariše dnevne izvještaje iz medija, naročito sa radija (*Radio BiH, Radio 99, Srpski radio (SRNA), Radio Slobodna Evropa...*). Osim u prvim nekoliko sedmica, zapisi su grupirani pod naslovima vremenskih perioda, obično od po deset dana, sa naznakom osnovnih tema (na primjer: “*Od 21.-30.6.1993. godine. (Nema vode, struje, plina ni humanitarne pomoći; Balkonske bašte; “Dvorski puč” (raskol) u Predsjedništvu RBiH; tri strane opet u Ženevi ; [...]). Knjiga sadrži indeks imena.*

30. avgust 1995. (srijeda) [...] U 11.50 čujemo novi, peti talas NATO aviona iznad Sarajeva. Sada ne čujemo nikakve detonacije. Možda su u izviđanju? Jutros je vrijeme vrlo vedro i dosta sunčano, ali sad se počelo oblačiti. / U 12 sati Radio BiH ponovo daje rekapitulaciju dosadašnjih

događaja, te saopštava da je u dopodnevnom obnavljanju Karadžićevog granatiranja, oko 10 sati, ubijen jedan, a ranjena tri građanina. Međutim, u gotovo polusatnoj emisiji Radio BiH ne objavljuje vijest da se predsjednik Izetbegović nakon ove vazdušne akcije NATO-a vraća pregovorima u Parizu radi razgovora sa Kontakt grupom, što je u prethodnoj emisiji objavio Radio 99. [...]

15. Dane Olbina, *Dani i godine opsade (Zabilješke „Dan za danom” od 3 marta 1992.- do 13. januara 1996)*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 2002, 811 str., s predgovorom autora (5) i Tončija Grebelje (7), recenzijama koje potpisuju Dragutin Kosovac, Juraj Martinović i Džemil Šarac (na b/h/s, engleskom i njemačkom) (783-802) i bilješki o piscu (811).

→ Dane Olbina, 1919. (Krbavica, HR) – 2011. (Sarajevo), doselio u Sarajevo 1932, bio član lokalnog komiteta KPJ i partizanske vojske u istočnoj Bosni tokom Drugog svjetskog rata. Bio je gradonačelnik Sarajeva od 1948. do 1955, a kasnije nekoliko puta član Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Penzioner tokom 1990-ih, bio je član SDP-a i suosnivač (neformalnog) udruženja bivših gradonačelnika Sarajeva u aprilu 1992. Živio je u Centru (Obala Stepe Stepanovića; od 1993. Obala Kulina bana), nedaleko od Narodnog pozorišta, sa suprugom Desom Koštan-Olbina, također partizankom, koja je preminula 23. novembra 1994.

→ Dnevnik obuhvata sve i jedan dan tokom cijelog perioda rata, od 3. marta 1992. do 13. januara 1996. Vrlo detaljna hronika, pisana trezvenim tonom usmjerenim na činjenice, u njemu Olbina opisuje svakodnevne uslove života (vrijeme, hrana, struja, plin, voda), svoj život i aktivnosti, na primjer podršku “Deklaraciji o slobodnom i jedinstvenom Sarajevu” (1994-1995), svoje i zdravlje svoje supruge, odnose s njihovim dvjema kćerkama (koje žive u inostranstvu), komšijama, prijateljima i kolegama. Piše i o napadima na grad i političkim, kulturnim i vojnim događajima u Sarajevu i BiH. Izdanje sadrži dio s fotografijama (765-780) i spisak skraćenica (807-809).

17. novembar 1994. Sarajevo. Desa je opet loše. Patila se čitav dan. Jest, ali šta, i kada i koliko. [...] Očigledno joj teško pada boravak u opsjednutom gradu, izloženom četničkim granatama, snajperima i mecima iz pješadijskog oružja. [...] Danas su Karadžićevi Srbi granatirali zgradu predsjedništva RBiH i centar Sarajeva. Kada se to dešavalo, nalazio sam se u Vase Miskina ulici nedaleko od Tržnice i tu sam razgovarao sa Džemilom Šarcem. [...] / Kao da novo raketiranje Sarajeva želi da se zna da smo opkoljeni od agresorskih snaga i da će one, kako se približava zima, sve više da nas muče, uskraćujući nam plin, struju, vodu i veze sa svijetom. I bez toga znamo da su nam životi ugroženi sa dolaskom zime još više nego inače i da nam je sada glavno da se pripremimo za preživljavanje narednih pet mjeseci. Sigurno je da za to vrijeme neće prestati rat i da se na to čekati još jednu godinu. Dotle, ko živ, ko mrtav. [...]

16. Sejfudin Tanović, *Sarajevom, dan za dan. Hronika jedne porodice*, ur. Hadžem Hajdarević, Sarajevo: Dokument, 2003, vol. 1: 7.3.1993 - 23.1.1994 (1-458) ; vol. 2 : 24.1.1994. - 21.4.1995) (459-910) ; vol. 3: 22.4.1995. - 14.11.1995 (911-1362) ; vol. 4: 15.11.1995 – 21.8.1996 (1363-1814) ; vol. 5 – 7 obuhvataju period 22.8.1996 – 4.12.1998 (1815 – 3010). Uvod potpisuje Hadžem Hajdarević u prvom tomu, izvodi iz recenzija Enesa Karića, Gordane Muzaferije i Vladimira Premeca, kao i biografska zabilješka o autoru na kraju svih 7 tomova,

→ Sejfudin Tanović, 1926. (Priboj / Sandžak) - 1999. (Sarajevo), živio u Sarajevu od kraja 1930-ih, bio je filmski režiser i producent, scenarista, pisac i pjesnik, kulturni aktivista, radio je na televiziji i radiju. On, njegova supruga Christel i njihova kćerka Ines živjeli su u Starom Gradu (oko Logavine) tokom opsade.

→ Dnevnik počinje skoro godinu dana nakon početka opsade, 7. marta 1993, a zatim pokriva gotovo svaki dan do kraja opsade i nakon toga, jer je Tanović nastavio pisati dnevnik do 4. decembra 1998. U objavljenoj verziji samo nedostaju zapisi iz perioda od 22.7.1994. do 11.12.1994. zbog tehničkog problema prilikom štampe. Dnevnik – “*dnevno zapisivanje onog sto je bilo u vidokrugu mojih čula, moje duše, moga srca i mojih misli*” (3009) - je vrlo detaljna i sveobuhvatna hronika svakodnevnog života autora i njegove porodice, životnih uslova, susreta i razgovora s prijateljima, komšijama i kolegama, napada na Sarajevo, kulturnih i političkih događaja, razmišljanja o ratu, Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Svaki tom uključuje indeks imena za cijelu publikaciju. U sedmi tom je uvršteno nekoliko tekstova i pjesama koje je Sejfudin Tanović napisao o historiji i kulturi Sarajeva (3011 – 3081).

Četvrtak, 27.4. '95. Tačno u 11h prodorno zavijanje sirena diže me u hladno, oblačno jutro. Zemlja je mokra. Noćas je i kiša padala. Christel je već bila u čaršiji i već se vratila. Taman prije sirena [...] / Poslije ručka (makarone sa konzervom), dohita Troka do Ines, ubaci još četiri kutije hrane – mlijeka za bebu, ali ne uđe. Veli, mahsuz će doći na babine. Dobri, simpatični djecoljubimac i djecousrećitelj, buditelj dječije mašte i ideje – naš Mladen Jeličić-Troka.... / U 17,45 ponovo nas presjekoše sirene, označavaju opću opasnost. Ne znam Boga mi šta ih svaki čas uključuju da nas upozore na opasnost, kada u Sarajevu od onog bombardovanja u noći

5.4.1992 nije prestajala opasnost po nedužne žitelje ovog grada. (Bože, dokle li će?...) / [...] / UNPROFOR i dalje nastavlja pregovore sa Srbima karadžićevcima radi otvaranja sarajevske zračne luke. Uludo, jer bez prisile ništa od razgovora ... [...]

17. Nusret Sehić, *Dnevni zapisi o životu u Sarajevu pod četničkom opsadom 1992. i 1993. god.*, Sarajevo: Ed. Rabic, vol. 1 [1992] i 2 [1993], 2003, 572 str. + 224 str., s predgovorom autora (3-4).

→ Nusret Sehić, 1927. (Tuzla) - 2012. (SAD), studirao historiju u Zagrebu, doselio u Sarajevo 1964. gdje je od 1979. radio na Institutu za historiju kao naučni savjetnik. Specijalista za savremenu historiju BiH. Živio u Novom Sarajevu (Otoka). Sa suprugom Senkom je 28. decembra 1993. otišao iz Sarajeva da se pridruže sinu u SAD-u gdje su ostali nakon rata.

→ Dnevnik obuhvata period od 1. januara 1992. do 28. decembra 1993, ne svaki dan ali dosta redovno, obično sa po 7 do 18 zapisa mjesečno, najdetaljnije dokumentovani period je od aprila do oktobra 1992. sa po 21 do 31 zapisa mjesečno. "*Nastojao sam zabilježiti sve ono što sam čuo, vidio, saznao od ljudi, radio i TV vijesti, što sam lično preživio*" (3): Nusret Sehić zapisuje i komentariše vijesti i političke, vojne i diplomatske aktivnosti i događaje vezane za Sarajevo i BiH, a glavni izvor mu je *Oslobođenje*. Također piše o svom svakodnevnom životu, aktivnostima i životnim uslovima u svom komšiluku. Tematski naslovi dodati su na početku i unutar zapisa (na primjer "*Danas opet 'crn' dan u Sarajevu!*", "*Ženevska konferencija o upostavi mira u BiH završena neuspjehom!*" "*Šta nam sada donosi jedno sarajevsko ratno jutro?*"). Knjiga sadrži i nekoliko karikatura iz *Oslobođenja*.

8. septembar 1993. Srijeda. Opet po starom! Struje ima i nema. Kako dođe nenadano tako i nestane nenadano. Ponekad je imamo ovih dana po dva sata dnevno, a ponekad čak i deset sati neprekidno. Tu nema nikakvog pravila. I sa kruhom je slična situacija. [...] / Senka je danas išla na pijacu gdje se od švercera sve može nabaviti za "čvrstu" valutu ali takođe i za cigarete. Ona je pokušala ponuditi tim švercerima jedan nov peškir i za to nabavit nešto povrća. Za takvu razmjenu šverceri nisu marili. / [...] / Već danima trudim se da budem što ranije ujutro ispred Hepokovog zdanja da bi nabavio naše za sada jedine novine "Oslobođenje". U tome nisam sam pa nas nekoliko stanara se, rano ujutro okupimo na istom mjestu da ugrabimo te za nas dragocjene novine. "Oslobođenje" svojim ratnim izdanjem bilježi ponovno svoje slavne dane kao u vrijeme velikog antifašističkog rata. [...]

18. Jure Galić, *Sarajevski dnevnik (1992. - 1993. - 1994.)*, Sarajevo: Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog antifašističkog rata Bosne i Hercegovine, 2003, 329 str., s predgovorom autora (5).

→ Jure Galić, 1921. (kod Ljubuškog) - 2016. (Sarajevo), postao je član KPJ 1940. i bio u partizanima za vrijeme Drugog svjetskog rata, a nakon rata je u Sarajevu studirao pravo. Pisao je romane i bio jedan od vodećih članova udruženja književnika u Sarajevu, BiH i Jugoslaviji. Živio je u Centru (Mejtaš) sa suprugom Dragicom. Oboje su otišli iz Sarajeva u

Njemačku 4. februara 1994. Vratio se nakon rata i nekoliko puta je izabran za predsjednika *Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata BiH* (2006. godine, preimenovanog u *Savez antifašista i boraca NOR-a BiH*).

→ Dnevnik obuhvata period od 10. novembra 1992. do 4. februara 1994, s rjeđim zapisima između novembra 1992. i septembra 1993, a zatim skoro svakodnevnim od 15. oktobra 1993. do 4. februara 1994. Galić, koji je na početku rata imao 71 godinu i koji je bio snažno opredijeljen za zajedničku Bosnu i Hercegovinu, piše vrlo detaljno o svom svakodnevnom životu, raspoloženjima, teškim životnim uslovima u zimu 1993/1994, o susretima s komšijama, prijateljima i kolegama (uglavnom piscima i bivšim partizanima), kao i o onome što čuje na ulici dok čeka u redu za hranu ili vodu, o ratu (naročito u Hercegovini, odakle potiče) i o ulozi Hrvata. Također posvećuje prostor svom djelovanju, na primjer u svojstvu člana SDP-a, obilježavanju ZAVNOBiH-a i drugim kulturnim događajima.

Subota, 23. oktobar 1993. Nema struje, vode a ni plina. / Deprimiran sam do očajaja. / Moje neraspoloženje i veliko ogorčenje povećava i činjenica da mi skoro neprekidno nemamo struje, plina, vode i drugih najosnovnijih potrepština koje život znače ; a isto tako iz dana u dan slušamo kako kruha nemamo je se nema na čemu peći, hitna pomoć ne radi jer nema goriva [...] itd., dok u isto to vrijeme, predsjednik općine, naš komšija u Nemanjinoj ulici, ne gasi agregat, tako da on, za razliku od ostalog svijeta, stalno ima struju, i svjetlo, i radio, i televiziju, i pitaj boga šta. [...] / Nastojim da se prilagodim ovom vremenu. Da ga, ako ništa drugo, donekle shvatim, da bih na taj način mogao psihički i fizički izdržati iako to teško ostvarujem. Sve više sumnjam da ćemo se blokade lako osloboditi, jer u pitanju su bezbrojni interesi i teško je zamisliti bilo koga ko bih ih mogao uskladiti.[...]

19. Fadil Vranić, *Istina o agresiji i genocidu na Republiku Bosnu i Hercegovinu i Sarajevo : sarajevski ratni dnevnik 1992-1996*, Sarajevo: autor, 2004, 750 str., s predgovorom autora i izvodima iz recenzija koje potpisuju Ibrahim Bušatlija i Aziz Hadžihasanović.

→ Fadil Vranić, rođen 1927. u Podgorici, studirao je agronomiju u Zagrebu, doselio u Sarajevo krajem 1950-ih

gdje je radio kao inženjer agronomije. Za vrijeme opsade živio je s porodicom između njihovog stana u Hrasnom (Novo Sarajevo) i rodbine na Bjelavama (Centar). Osim dnevnika, 2004. je u vlastitom izdanju objavio knjigu *Ratne pjesme o agresiji na R BiH*, zbirku patriotskih pjesama koje je napisao tokom opsade.

→ Dnevnik obuhvata period od 6. oktobra 1992. do februara 1996; ne svaki dan, ali vrlo redovno: od oktobra 1992. do proljeća 1993, sa po između 8 i 18 zapisa mjesečno. Od ljeta 1993. zapisa je od 20 do 28 mjesečno. Datumi često nisu naznačeni već se pojavljuju u tekstu, npr. "*Danas, 21.10., kao i svaki dan ustajanje rano.*" Vranić je imao 65 godina na početku rata. Njegov dnevnik je, s jedne strane, vrlo detaljna hronika puna komentara o svakodnevnom životu, aktivnostima i uslovima života u gradu pod opsadom. S druge strane, također se detaljno posvećuje ratnim dešavanjima u Sarajevu i drugim gradovima u BiH, uključujući diplomatske aktivnosti, prema izvještajima bosanskih i međunarodnih medija, ponekad u kombinaciji s razmišljanjima o Bosni i Hercegovini i njenoj historiji. "*Zapisivao [sam] sve što se dešavalo u Sarajevu u RBiH tokom agresije, genocida, urbicida i kulturocida od strane SR Jugoslavije, tj. Srbije i Crne Gore*" (uvod). Tematski naslovi su dodati, ponekad za po nekoliko dnevnih zapisa, npr. "*Sjeća drveća u parkovima*", "*RBiH neće nikada pasti*", "*Božić u Sarajevu krvavo obojen*", "*Izdaja UN prema BiH*".

28.12. [1994]. *Teška situacija u gradu zbog zime i nedostatka hrane. Dobijamo po glavni stanovnika 0,5 kg graha, isto toliko riže, 1 sapun i jedna konzerva. Sve su to svjetski otpadi hrane koji su i nezdravi sto je ustanovljeno i prije više od jedne godine. / Od snajperskog hica sa četničke strane nedaleko od hotela "Bristol", ranjena je jedna žena, sto su potvrdili zvaničnici UNPROFOR-a, ali "nisu znali odakle se puca" – kao bi zadovoljili svoje stare fraze. [...] / Javlja se Darja Ljebbar, publicista iz Slovenije, koja je bila teško ranjena u Sarajevu. Ona je zaljubljenik u Bosnu i naš narod. Najviše se brine za Bošnjake-Muslimane, jer njih žele da istrijebe, a politička rješenja koja nude moćnici ne idu sa tim da ih zaštite, da im osiguraju miran život / [...] / U skupštini grada holandska novinarka Jolanda Keosom uručila je 10,000 potpisa svojih sugrađana za jedinstveno Sarajevo i Deklaraciju o nepodijeljenom gradu. [...]*

20. Mile Jovičić, *Dva dana do mira. Dnevnik sa Aerodroma "Sarajevo" april-maj 1992., Novi Sad: Autorsko izdanje, 2004, 296 str.*; engleska verzija: *Two Days Till Peace: A Sarajevo Airport Story*, Bloomington: Author house, 2011, 332 str., s predgovorom, epilogom i pogovorom autora i recenzijom Nenada Kecmanovića.

→ Milivoje Jovičić, rođen 1948. kod Rogatice, studirao je u Sarajevu, a 1985. postaje generalni direktor sarajevskog aerodroma. Živio je u Novom Sarajevu (Hrasno) i bio direktor aerodroma na početku rata kada kontrolu nad aerodromom preuzima Jugoslavenska Narodna Armija (JNA). Sarađivao je s JNA u narednim sedmicama kada su organizovani brojni letovi za evakuaciju, a svoj položaj i Sarajevo napušta 9. maja 1992. i prelazi u Beograd kada se i JNA povlači s aerodroma. Živi u Kanadi od maja 1993.

→ Knjiga obuhvata prvih 5 sedmica opsade, od 3. aprila do 9. maja 1992, sa svakodnevnim zapisima. Trebala bi se smatrati prije memoarom, a ne transkriptom izvornog dnevnika;

autor je rukopis napisao 1994-1995 dok su, kako kaže, “*sva sjećanja, još živa i svjež, i potkrijepljena zabilježkama sa Aerodroma Sarajevo*” (7). Milivoje Jović piše o svom radu i iskustvima na položaju direktora Aerodroma Sarajevo u prvim sedmicama rata, o događajima i susretima s političarima, JNA, međunarodnim posmatračima i običnim ljudima na aerodromu, kao i o dnevnim statistikama zračnog prometa i situaciji u Sarajevu. Tematski naslovi su dodati za svaki zapis (na primjer “*Odlaze Sarajlije, odlaze stranci*”, “*Dogovor o radu stanice milicije*”, ...) Knjiga također sadrži nekoliko fotografija, hronologiju za period februar-mart 1992, izvještaj UNPROFOR-ovog generala MacKenzieja iz jula 1992, a u engleskoj verziji i fusnote s pojašnjenjima imena i organizacija, dok je ukupni narativ uglavnom odraz srpskih nacionalističkih tumačenja rata.

Nedjelja, 12. april [1992]. [...] U prepunom holu, pred šalterom Bosna-aira vri. Nastala je pometnja oko karata. [...] bilo je otkazanih letova, praktično red letenja i ne postoji. Sad je nestalo i karata. Prave se spiskovi. [...] Ne zna se ni koji spiskovi važe. / Armija prevozi putnike po principu – ko je tu, ide! Jasno, prednost imaju vojne porodice iz Rajlovca. Čekanje traje satima, ali drugog načina nema. / [...] Previše ljudi, mnogi mene traže. Kažem Milutinu, ako neko traži samo “direktora Aerodroma” da ga ne pušta, a ako neko traži “Jovičića” neka ga pusti. / [...] / Radili smo bez predaha do mraka. Zapisao sam u svoj dnevnik: “Anova” 14 letova, B-707 6 letova, Bosna-air 4 leta, poslovna avijacija 4 leta. Ukupno 28 letova, po mojoj procjeni 4.200 putnika! [...]

21. Fra Ljubo Lucić, *Između neba i granata, Sarajevski dnevnik 1992-1995, 2 vol., Sarajevo-Zagreb: Svjetlo Riječi, 2005-6, vol. 1, 803 str. [4/1992 – 3/1994], vol. 2, 682 str. [3/1994 – 11/1995], s predgovorom Mons. Pere Sudara (vol. 1: 5-7) i recenzijama Mile Babića, Fra Mije Džolana, Ivana Lovrenovića, Josipa Mlakića, Senada Pećanina i Mirka Pejanovića (vol. 2: 649-657).*

→ Ljubo Lucić, 1931. (Prozor-Rama) - 1995. (Zagreb), tokom 1950-ih studirao filozofiju i teologiju na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu gdje je zatim bio profesor od 1961. do 1995. Zaređen za svećenika 1957, a tokom rata živio i radio u Franjevačkom samostanu i Crkvi sv. Ante Padovanskog (Stari Grad / Bistrik). Tokom 1993-1994. bio je član *Hrvatskog*

koordinacionog odbora u Sarajevu, koji se zalagao za integritet Bosne i Hercegovine i protiv sukoba između HVO-a i Armije BiH u Sarajevu. Lucić je također bio aktivan kao autor i novinar tokom rata, naročito kao glavni i odgovorni urednik franjevačkog časopisa *Svjetlo Riječi*, a pisao je i za *Dane*. Poginuo je 20. decembra 1995. u saobraćajnoj nesreći u Zagrebu.

→ Dnevnik obuhvata gotovo cijeli period opsade, od 5. aprila 1992. do 19. novembra 1995, s neredovnim i kratkim zapisima između aprila 1992. i marta 1993. (u prosjeku 8 zapisa mjesečno), a zatim s gotovo svakodnevnim (detaljnim) zapisima od aprila 1993. do novembra 1995. (uz izuzetke perioda kad je putovao van Sarajeva i nije pisao, naročito u periodu jula 1994, oktobar-novembar 1994, januar, april-maj i juli 1995). "*Pisao [sam] ono što sam vidio ili čuo*"(11): U svom dnevniku Lucić bilježi opažanja i komentariše svakodnevni život i uslove života, svoj rad i aktivnosti na vjerskom, političkom, kulturnom i humanitarnom planu, sastanke s drugim vjerskim dostojanstvenicima, političarima, međunarodnim gostima i običnim ljudima, piše o situaciji u Sarajevu i drugim dijelovima BiH – generalno i specifičnije o bosanskim franjevcima, katoličkoj crkvi, hrvatskim političkim strankama i organizacijama i o odnosima između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Publikacija sadrži indeks imena.

21. lipnja [1995] – utorak. Jutros nije bilo struje. Po noći se čula povremena pucnjava. Oko 12,30 zvala me Vlatka Puškarić sa Šćita i rekla mi da ju je jedan nastavnik udario pa je krvarila, ali je fra Živko udario njega pa je čovjek pao. Odveli su ga u ludnicu. To je samo jedan od mnogih koji su u ratu izgubili živce. Sarajevo je puno takvih. [...] / Imao sam u 8 sati misu na Dobrinji. Nitko od naših nije stradao, iako je naš sakristan (čovjek koji drži ključeve od crkve na Dobrinji) Toma vrlo blizu mjesta gdje je pala granata. Mnogi kažu da su se spremali otići po vodu. / [...] / U Provincijalatu u 18 sati nije bilo mnogo svijeta. Zlatko mi se tuži da ga je zaglušila jedna granata koja je pala blizu Provincijalata kad je pošao po mene. Dok sam govorio misu čulo se najprije ispaljivanje granata, a onda i pješačko oružje u Pionirskoj dolini. Negdje su se opet pomlatili. [...]

22. Saudin Bećirević, *Bore oko očiju: dnevnik bosanskog vojnika, Sarajevo : autor, 2007, 465 str.*, s predgovorom (7) i pogovorom (457-489) autora i recenzijama Zaima Besovića, Damira Huremovića, Svetlane Miljković (459-465); vol. 2: *Na putu u nepoznato: dnevnik bosanskog vojnika, Sarajevo: Udruženje Urban, 2010, 472 str.*, sa recenzijama Jovana Divjaka, Jasminka Halilovića, Nihada Kreševljakovića (458-472).

→ Saudin Bećirević, 1973. (kod Foče) - 2009. (Sarajevo), pohađao osnovnu školu u Foči, a zatim srednju školu u Sarajevu, priključio se samoorganizovanoj grupi za odbranu grada u aprilu 1992. kad mu je bilo 18 godina i bio vojnik Armije BiH tokom cijelog rata.

→ Knjige se zasnivaju na njegovom ratnom dnevniku koji je Saudin Bećirević uredio, kompletirao i prvi put počeo objavljivati 2005. na svom blogu <https://boreokoociju.blogspot.ba/>, a zatim u dva štampana izdanja. Prva knjiga hronološki obuhvata period od aprila 1992. do septembra 1993, a druga od oktobra 1993. do 1996, međutim konkretni datumi se rijetko spominju, a zapisi imaju tematske naslove (na primjer "*UN-pravda*", "*Tunel*", "*August*", "*Povratak u tamnu kotlinu*", ...). Bećirević opisuje i bilježi svoja razmišljanja o svakodnevnom životu, aktivnostima i životnim uslovima vojnika na prvim linijama u i oko Sarajeva, u kasarni i u danima odmora u Sarajevu, govori o svojim odnosima i razgovorima s drugim vojnicima, ali i općenito o ratu. U obje publikacije uvrštene su fotografije, u prvom

tomu fotografa Ibrahima Kovačevića, a u drugom Milomira Kovačevića Strašnog.

[29.5.1993] Jučer smo dobili pozivnice da idemo prisustvovati izboru za mis opkoljenog Sarajeva. Pokupila se većina raje iz jedinice. Pojedinci su ponijeli dvogled, da mogu zumirati zanimljive djevojke. Skupa smo krenuli prema odredištu. Brzo smo došli do BKC-a i smjestili se u vrh dvorane. Veoma brzo se sala ispunila do posljednjeg mjesta. [...] Pobijedila je Inela Nogić; na kraju su djevojke pronijele transparent na kome je pisalo: "Don't let them kill us." Uslijedio je nevjerovatan aplauz. Svi smo stajali na nogama i pljeskali. [...] Nakon toga smo se vratili u Kasarnu. Ležim sad na krevetu i razmišljam o ovome što se danas desilo. Nevjerovatno, sve me ovo podsjetilo na mir i neke manifestacije koje se nikako ne uklapaju u ovo vrijeme rata. Kao da je neko vratio vrijeme u davnu prošlost, kad smo normalno živjeli. (...) Da li sada da budemo sretni zbog ovog danas ili tužni? Sretni možemo bit jer se, ipak, nešto desilo, a opet tužni – jer postajemo svjesni da živimo hiljadama godina za ostatkom svijeta. [...]

23. Peter Münch, *Der Duft des Lindenbaums. Ein Tagebuch aus Sarajevo*, Ravensburger Buchverlag, 2008 and 2012, 202 str., dnevnik prevela Jasminka Grgić ; italijanska verzija: *Il profumo del tiglio. Diario di Nina, 12 anni, a Sarajevo*, Rizzoli, 2008, 199 str. ; bosanska verzija: *Miris lipe : dnevnik iz Sarajeva*, Sarajevo: Kult B i Fondacija Konrad Adenauer u BiH, 2009, 157 str., s predgovorom urednika (6-7) i Petera Müncha (8-9)

→ Nirvana Nina Zeljković, 1983. (Sarajevo) - 1995. (Sarajevo), živjela je s roditeljima u stanu u Centru (u blizini parka Hastahana). Imala je 12 godina kada je poginula od granate 27. avgusta 1995. dok se igrala na ulici.

→ Dnevnik počinje 13. juna 1995. i pokriva naredna tri mjeseca, sa gotovo svakodnevnim zapisima, osim u periodu od 13. do 28. jula. Posljednji zapis je od 26. avgusta 1995, dan prije nego što će Ninu usmrтитi granata. Njemački novinar Peter Münch upoznao je 2005. Nininu majku koja mu je pokazala Ninin dnevnik. Zatim je objavio knjigu (prvo na njemačkom) o Nininoj priči u formi romana u koji je uključen izvorni tekst Nininog dnevnika. Knjiga je stoga mješavina faktografije i fikcije, ali izvorne stranice dnevnika jasno se razlikuju od ostatka romana. U svom dnevniku, koji

je oslovljavala sa “Dragi Vili”, Nina govori o svom svakodnevnom životu i aktivnostima, na primjer o časovima plesa, uslovima života njene porodice i prijatelja, o tome kako izlazi da se igra s prijateljicama na ulici ili odlazi kod njih kući, o svojoj simpatiji, granatiranju u kvartu i o svom odnosu sa mamom.

22.8.1995. god., utorak

MIR. / Sva djeca vole mir. / Tada će se veselo igrati / i sretno rasti.

ĆAO, ĆAO, ĆAO. Jutros me probudilo sviranje opšte opasnosti. Ustala sam, doručkovala, izvela Zika [pas] i pošla s Belmom, Minom i Lejlom na trening. Bilo je super. Kada sam se vratila sa treninga, otišla sam sa Minom i Lejlom u ulicu Đure Đakovica po vodu. Vode nije bilo. Otišle smo do vodovoda. Rekli su nam da će voda doći uskoro. Kad smo se vraćale vidjele smo Almu i Adisu. Sa Almom smo u dvorištu igrale remija. Došla je mama s posla, naljutila se na mene zato što sam izlazila napolje bez pitanja. Ponovo je zasvirala opšta opasnost. Mama me je utjerala u kuću. Malo su pucali.[...]

24. Edo Hozić (ur.), *Biografija Sarajeva '92-'93 : iz dana u dan : izbor iz sarajevskih novina i magazina*, Sarajevo: BEMUST - Sarajevo, 2008, 497 str., s predgovorom autora (7-8).

→ Edo Hozić, rođen 1953. u Kninu, studirao je 1970-ih političke nauke u Sarajevu, a od 1981-1992. radio kao savjetnik u kulturnim ustanovama Sarajeva i BiH. Autor eseja i publicista, od 1992-1994. bio je savjetnik u Ministarstvu kulture BiH. Živio je u Centru (kod Vječne vatre, Ulica Vase Miskina, od 1993. Ferhadija) sa suprugom Sandrom. Počeo je raditi na ovoj knjizi tokom opsade, a onda je 15 godina kasnije objavljena. Član, osnivač i direktor raznih kulturnih inicijativa nakon rata. Od 2009. direktor *Projekta Bijenale savremene umjetnosti D-0 ARK*.

→ Ova knjiga obuhvata prvu godinu opsade, od 6. aprila 1992. do 5. aprila 1993. Poglavlja su naslovljena imenima 13 mjeseci ovog perioda, a svako poglavlje uključuje prvo autorove dnevničke zapise (kratke zapise za svaki dan), a zatim njegov izbor reproduciranih članaka objavljenih tog mjeseca, naročito iz *Oslobođenja* (od 6 do 20 članaka mjesečno). U svojim dnevničkim zapisima Edo Hozić uglavnom piše o svakodnevnim uslovima života i događajima u Sarajevu tokom prve godine opsade, o svojim aktivnostima i susretima, naročito s drugim ličnostima s kulturne scene, uz kratke naznake političkih i diplomatskih događaja vezanih za Bosnu i Hercegovinu. Izabrani novinski članci koje su pisali novinari i drugi intelektualci su više generalna razmišljanja o različitim temama i diskusije opsade i rata, izraz “*duhovnog otpora*”(8) tokom opsade.

07.02. [1993]. Dan je nešto mirniji, ali i dalje se puca. Za ručak je bila riža sa graham. Dolazio nam je Mladen Novak, pa Ferka. Ferka nam je, po običaju, donijela nešto: ovaj put četiri limuna. Sad Sandra od kore dva limuna, pravi džem. Ništa se ne baca. I toalet papir se odlaze u kese, tako već mjesecima, jer bi inače začepio cijevi, a one bi kasnije mogle popucati. Tako je od kako se Radovan popeo na brdo. U Sarajevu započela kulturna manifestacija “Sarajevska zima 93”. Učestvuje više stranih i naših umjetnika. Tokom dana u gradu je poginuo jedan, a ranjeno 17 građana.

25. Emira Ibrahimagić, *Razgovor majke s ubijenim sinom u opkoljenom Sarajevu: dnevnik / Conversation of a mother with her murdered son in besieged Sarajevo*, Sarajevo: Društvo za ugrožene narode BiH, 2009, 241 str. + 267 str., s predgovorom Saliha Foče (15-19), uvodnom riječi autorice (21-24) i pogovorom Fadile Memišević (265-7); dvojezično izdanje, na engleski prevela Amira Sadiković.

→ Emira Ibrahimagić, rođena 1939. u Brčkom, diplomirala je pravo na Univerzitetu u Sarajevu i radila u Općini Novo Sarajevo, a 1992. je otišla u mirovinu. Živjela je u Novom Gradu (Alipašino Polje) sa svojim suprugom i djecom, kćerkom Samrom i sinom Samirom koji je poginuo u granatiranju 20. septembra 1992.

→ Dnevnik Emire Ibrahimagić je razgovor s njenim 8-godišnjim sinom Samirom; započinje ga 5. oktobra 1992, dvije sedmice nakon što je ubijen, i nastavlja pisati do januara 1995, gotovo svaki dan prvih mjeseci, manje redovno od februara 1993, a od novembra 1993. u mjesečnim zapisima. Ovaj “*dnevnik o ljubavi i smrti u opkoljenom Sarajevu*” (24) svjedoči o njenoj žalosti, u njemu budi uspomene na sina, ali piše i o svakodnevnim uslovima života, razmišljanjima unutar porodice, događajima u Sarajevu, naročito napadima, vojnim dešavanjima u drugim dijelovima BiH i o stavu međunarodne zajednice. Tematski naslovi dodati su za svaki zapis (na primjer “*Čujem tvoj glas*”, “*Samra klanja i uči ti Fatihu*”, “*Masakr u dvije škole u Novom Gradu*”)

[21. januar 1994.] (...) *Strašan i surov je život u Sarajevu. Ljudi su se jako promijenili. Svako otkriva svoje pravo lice iživljavajući se čak i na djeci, koju odrasli zbog najmanje sitnice vrijeđaju i psuju. Razočarana sam, jer tako malo ljudi ima. / Mili moj Samire, neki dan sam kod tete Bahe vidjela tvoju sliku koja je snimljena na Cunijev rođendan. Sjediš pored torte na kojoj je napravljen zlatni ljiljan. Tada sam i ja tebi obećala da ću na tvoju rođendansku tortu ugraditi zlatnog ljiljana. Ja i Baha smo se isplakale. [...] / Evo, danas (21.1.) bilježim tatin 60-ti rođendan, koji je počeo u znaku velikog snijega. Žao nam je bilo što uz srdačne čestitke nismo mogle tati ništa pokloniti, jer nemamo šta. Jedini poklon je bila podjela humanitarne pomoći, koja je bila veoma bijedna – po 300 gr ulja i 600 gr graha, te za Samru (dijete) 2 kg mlijeka u prahu i 200 gr sojinih pahuljica.[...]*

26. Dragomir Ubiparipović, *Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika*, Beograd: Biblioteka Zakletva životu, 2011, 274 str. [ćirilica], s predgovorom autora od 25.9.1992 (5-11) i pogovorom iz 2002. (270-273).

→ Dragomir Ubiparipović, rođen 1953. u Visokom, pravoslavni sveštenik u Sarajevu, gdje je bio zadužen za Staru pravoslavnu crkvu na Baščaršiji i Pravoslavnu katedralu u Centru u prvim mjesecima rata, napustio je Sarajevo krajem avgusta 1992. i preselio se u Srbiju gdje i danas živi.

→ Dnevnik obuhvata prvih pet mjeseci opsade, od 5. aprila 1992. do 23. avgusta 1992, sa zapisima gotovo svakog dana i dodatnim zapisima između 27. avgusta i 24. septembra 1992, nakon što je napustio Sarajevo. Dragomir Ubiparipović ostao je u Sarajevu u aprilu 1992. uprkos zahtjevu SDS-a da svi Srbi napuste grad. Piše o svom svakodnevnom životu, aktivnostima i susretima u svojstvu pravoslavnog sveštenika, životnim uslovima u prvim mjesecima opsade i o ulozi pravoslavne crkve u Sarajevu i BiH. Knjiga također sadrži intervjue i tekstove iz ovog perioda o njegovoj ulozi i o položaju Srba i pravoslavne crkve u Sarajevu.

Četvrtak, 23. jul. [1992]. Ručao sam, pa sam u 15:30 otišao autom (koje su poslali po mene) u posjetu gradonačelniku Kreševljakoviću. Tu sam primljen vrlo srdačno. Više od jednog sata smo razgovarali i razmijenili mišljenja. Ponovo nisam diplomatisao, nego sam iskreno govorio o svim problemima koji muče mene i narod. / [...] Moj glavni utisak je da je Kreševljaković dosta realan čovjek. I on je svjestan važnosti Srba u ovom gradu, Srba koji su ovdje bili vijekovima ali i teškoća koje su otprilike iste kao one poslije Vidovdana 1914. godine. Ohrabrenje mi je da ima ljudi koji realno razmišljaju o sutrašnjici, i da upoređuju istorijske prilike, u kojima su se pokazale i pozitivne i negativne strane zajedničkog življenja. Naime, ovo je podneblje sa dugogodišnjom zajedničkom tradicijom, saživotom, i teško će u ovakvom gradu doći do naglog presjeka tog saživota. [...] Moj napor je usmjeren samo na to da, koliko mogu, olakšam položaj crkve i svog naroda, a sada se ponovo postavlja pitanje kako ga ja mogu olakšati? [...]

27. Imer Pezo, *Ratni dnevnik '92 : priče o raji i papcima*, Sarajevo: Immer, 2015, 324 str., sa recenzijama Jovana Divjaka i Rame Kolara (320-324).

→ Imer Pezo, rođen 1966. u Sarajevu, gdje je i odrastao i pohađao školu, osnovao je privatno proizvodno preduzeće *Immer* 1990. Pripadnik vojne policije Armije Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1993, autor je knjiga i romana nakon rata.

→ Knjiga Imera Peze je memoar-dnevnik koji je napisao nakon rata na osnovu bilješki iz svog ratnog dnevnika koje je kompletirao i proširio za ovo izdanje. Uglavnom pokriva period od aprila do decembra 1992, sa dnevnim zapisima u rasponu od jedne do nekoliko stranica u kojima autor prenosi svoja izravna iskustva kao član jedinice vojne policije pod vodstvom Ismeta 'Čele' Bajramovića. "*Obruč oko grada svakim je danom poprimao dvostruku opsadu: unutrašnju i vanjsku*" (109): Imer Pezo između ostalog piše o aktivnostima, susretima i razgovorima vezanim za "unutrašnju opsadu" i o svojoj opredijeljenosti protiv nje; o kriminalnoj zloupotrebi moći u vojnim i vladinim krugovima; o interakcijama i rivalstvima između različitih grupa i ratnih vođa sarajevske odbrane, među njima Jusufa 'Juke' Prazine i

Mušana ‘Cace’ Topalovića, i o situaciji običnih ljudi suočenih s “dvostrukom opsadom”.

06. maj/svibanj 1992. godine. “Imere, Juka je pravo ljut na tebe. Rekao je da će ti obadvije noge probušiti”, upozorio me moj školski drug Almir koji je kod Kruške u jedinici na Alipašinom polju. “Almire, hvala ti”. Znam da je ljut na mene što sam mu ošamario zamjenika i uzeo mu tri okvira sa municijom. / Ispred pekare vidio sam Juku sa njegovim vukovima. [...] “Ko si ti smradu da od mojih ljudi uzimaš municiju?”, podignutih obrva i iskrivljenih usta me upita. “Ko si ti smradu da mi zabraniš?” odgovorio sam. [...] Ispred Juke stade hafiz Ismet: “Djeco, nije vrijeme da se između sebe svađate.” Zvuk i eksplozija granate u neposrednoj blizini natjerala nas je na razilaženje. / Ismet Čelo me pozvao da idem sa njim. “Nemoj se kačiti sa njim (mислеći na Juku): netko od njegovih koji želi da se dokaže pred njim, može nam sasuti rafal u leđa. On takve voli i stalno takve traži, podržava i huška.” Šutio sam i slušao ga. Godine provedene u zeničkom zatvoru naučile su ga da vješto zna procijeniti karakter.

28. Puniša Kalezić / Diana Bosnjak Monai, *Da Sarajevo con amore. Diario dall'assedio* (Iz Sarajeva s ljubavlju. Dnevnik iz opsade), **Nardò: Ed. Besa, 2017, 248 str.**, s predgovorom, uvodom, komentarima i pogovorom Diane Bosnjak Monai.

→ Puniša Kalezić, 1912 (kod Danilovgrad, Crna Gora) – 2004 (Sarajevo), srednju školu pohađao u Cetinju, a studij slavistike i francuskog jezika završio na Univerzitetu u Beogradu, radio je kao nastavnik u Bosiljgradu, deportovan je 1941. kao ratni zarobljenik u logor u Njemačkoj, a zatim u Italiji, pobjegao je 1943. i pridružio se partizanima u BiH. U socijalističkoj Jugoslaviji završio je studij prava na Univerzitetu u Sarajevu i radio je kao novinar, autor i urednik; također je mnogo godina bio predsjednik Zemaljskog odbora Sindikata prosvjetnih i naučnih radnika za BiH. Za vrijeme opsade živio je u svom stanu u Centru (Ulica Kralja Tomislava, 1994. preimenovana u Koševo) sa suprugom Mir(oslav)om i kćerkom Vesnom.

→ Puniša Kalezić je imao 80 godina kad je počela opsada i vodio je dnevnik gotovo svakog dana od 2. septembra 1992. do 23. marta 1994, a zatim ponovo, ali manje redovno, od

aprila 1995 do 22 novembra 1995. Objavljeni dnevnik je skraćena verzija izvornog teksta koji je njegova unuka Diana Bosnjak Monai uredila, priredila i prevela na italijanski. Ona je rođena 1970. u Sarajevu, od 1992. do 2000. je živjela u Sloveniji i Hrvatskoj, a od 2000. uglavnom u Italiji (Trst). Knjiga je podijeljena u 28 poglavlja, a svako počinje s uvodom Diane Bosnjak Monai u kojem piše o životu svog djeda, njihovoj porodici, vlastitim iskustvima i historiji Jugoslavije. Izabrani zapisi iz dnevnika obuhvataju gore navedeni vremenski raspon od septembra 1992. do novembra 1995. (uključujući retrospektivni osvrt na maj 1992. pisan početkom septembra 1992), sa neredovnim zapisima (na primjer 14 dnevnih zapisa iz decembra 1992., devet iz novembra 1993. i dva iz septembra 1995.). U svom dnevniku Kalezić govori o svojoj svakodnevici i svakodnevnom životu svoje porodice, teškim moralnim i materijalnim uslovima u kojima su se našli, uključujući i o njihovim naporima da ostanu u kontaktu s njihovom drugom kćerkom Dankom (Dianinom majkom), koja je sa svojom porodicom izbjegla u Sloveniju u proljeće 1992, a komentariše i političku situaciju.

11. april 1993. Danas je Uskrs. Mira je rano ustala kako bi pospremila kuću i priredila nešto za prazični ručak. Otvorili smo zadnju bocu vina od onih kojih je bio pun naš kućni buffet prije rata. [...] Bilo mi je malo žao otvoriti ju, ali što imamo još od života očekivati. Treba iskoristiti svaki dan i načiniti ga što ljepšim. [...] Čestitali smo si Uskrs međusobno i počeli smo plakati. Sve troje. Za praznike smo raspolovljeni: daleko od kćeri, od zeta, od unučadi. I oni jednako pate, misleći na nas okružene u ovom koncentracijskom logoru. [...] Onda mi Mira reče nešto što ću teško zaboraviti: „Ovo je najgori Uskrs koji pamtim.“ [...] Vesni je još teže. Ovo je za nju prvi rat. Po prirodi je jako plaha. [...] Možda je meni najlakše. Već sam doživio dva rata. Prvi svjetski rat je donio bijedu i glad, a posebno poslije. Harala je strašna „španjolka“ i ljudi su umirali kao muhe. Drugi svjetski rat je bio grozan, ali ovaj ih sve nadmašuje. Bez sumnje!

29. Jovan Divjak, *Ne pucaj*, vol. 1: *Ratni dnevnik 1992*, 606 str., vol 2: *Ratni dnevnik 1993*, 639 str., vol. 3: *Fragmenti*, 414 str., Sarajevo: Obrazovanje gradi Bosnu i Hercegovinu, 2022, s uvodom autora (vol. 1: 7-19)

→ Jovan Divjak, 1937. (Beograd) - 2021. (Sarajevo), pohađao je Vojnu akademiju u Beogradu od 1956. do 1959. i *École d'État Major* u Parizu 1964-1965; doselio je u Sarajevo 1966. i bio na raznim položajima u svojoj vojnoj karijeri, a od 1989. do 1991. bio je zapovjednik Teritorijalne odbrane sarajevskog sektora. Jugoslavensku narodnu armiju je napustio 1991. i bio je Zamjenik načelnika Glavnog štaba Armije BiH od 1992. do 1994. Godine 1994. osnovao je nevladinu organizaciju "Obrazovanje gradi Bosnu i Hercegovinu" posvećenu pomaganju djeci žrtvama rata i bio joj je predsjednik do svoje smrti.

→ Publikacija obuhvata period od 6. aprila 1992. do 1. januara 1994, sa od 10 do 25 dnevnih zapisa svakog mjeseca. Temelji se na njegovom ratnom dnevniku koji je kasnije preradio i kompletirao za objavljivanje. Jovan Divjak, poznat po svom humanizmu, anti-nacionalizmu i bliskošću s ljudima, uglavnom piše o političkim i vojnim događajima i aktivnostima u kojima je učestvovao, o sastancima, susretima i razgovorima s drugim vojnim liderima, političarima, novinarima i običnim građanima, o situaciji u Bosni i Hercegovini i u gradu, na primjer

o položaju sarajevskih Srba. Uvršteni su i intervjui s njim i izvodi iz dokumentacije, na primjer iz vojnih izvještaja. Tematski naslovi su dodati iznad i unutar dnevnikačkih zapisa (na primjer “*Svi znaju za tunel, samo ja ne!*”, “*Šta je hteo Ejup Ganić?*”, “*Naježda stranih novinara*”, ...) Treći tom, *Fragmenti*, sadrži različite bilješke i dokumente o ratu, njegovim aktivnostima i životu iz perioda 1992-1995. i kasnije.

27.juni [1993]. Jutros, na ulazu u Štab, susretoh Bahrudina Bijedića, koji me sa vrata upita: “Pukovniče, znaš li da je juče na Bistriku od jedne četničke granate poginulo sedmoro djece?” Zgranut tom informacijom, o čemu mi, ili bar ja, ne znamo ništa u Štabu, rekoh Bahrudinu: “To je stravično, to je vravaziram što čine paljanski Srbi. Oni nisu svesni da ubistvo dece neće ništa promeniti na vojničkom planu, ali zato će isprovocirati revanšisticko ponašanje pojedinaca i grupa prema Srbima u gradu. A, to se dešavalo nebrojena puta.” Tužan zbog dece i zabrinut za nedužne Srbe, izneo sam taj stav prijatelju Bahrudinu Bijediću. “Ne, pukovniče, to se ovdje ne može desiti!” - teši me Bahrudin. “Živi bili pa videli” – mislim, ali mu to ne kazujem. [...]

30. Dušan Sabo, *Sarajevo tih dana... Dnevnik 1991-1993*, izabrao i uredio Matija Bošnjak, Sarajevo: Fondacija Ekipa, 2023, 440 str., s pogovorom Matije Bošnjaka (421-439).

→ Dušan Sabo, rođen 1951. u Novom Sadu, studirao je na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu, a 1980. se doselio u Sarajevo, filmski i pozorišni režiser, kritičar i esejist. Živio je u Centru (Marijin Dvor), a iz Sarajeva je u aprilu 1993. otišao u Hrvatsku, a zatim u Pariz, gdje i danas živi i radi kao pisac.

→ Dnevnik počinje bilješkama iz decembra 1991. i januara 1992, a zatim obuhvata uglavnom period od 3. aprila 1992. do 21. maja 1993, sa po 16 do 25 dnevnih zapisa mjesečno od aprila do novembra 1992. i od 3 do 13 zapisa mjesečno između decembra 1992. i maja 1993. “*Dnevnik nije reportaža*” (269): Sabini dnevni zapisi manje su hronika događaja i aktivnosti, a više serija razmišljanja o životu pod opsadom, razgovorima s kolegama i prijateljima, stavovima i događajima vezanim za nacionalizam i rat i za političku, kulturnu i duhovnu situaciju u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, pisan je iz vizure nekoga

ko je kritički nastrojen prema svim ideologijama i nacionalizmima. Urednik napominje da objavljeni dnevnik predstavlja izbor iz izvornog rukopisa napravljen s namjerom da se očuva “*unutrašnji integritet i koherencija rukopisa*”(440).

2. decembar [1992]. Pitamo u šegi: ko živi u Sarajevu danas, a ne mora? Slažemo se: budale i optimisti. Oni koji nemaju izbora barem se ne zanose, i time nisu budale, ni optimisti. Mi koji ostadosmo iz ubeđenja da će građanska BiH preživjeti a što se pokazuje naivnošću, ili sujete – koju mi nazivamo dostojanstvom – da nas ne može niko isterati odavde osim nas samih, nismo budale zato što smo optimisti, nego smo optimisti zato što smo budale. / Ipak, ima nekog olakšanja u činjenici da deleći sudbinu većine građana beležimo (mnogi među nama vode dnevnike), trasirajući istini trag. / Čovek preživi hraneći se i trulim voćkama. Crv preživljava samo u truloj voćki. Kakvo nas Sarajevo čeka u budućnosti? Nezadovoljnog građanina ili sretnog crva? [...]

SADRŽAJ

RIJEČ REDAKCIJE (str. 6)

ČLANCI: MUZEOLOGIJA, MUZEOGRAFIJA I HISTORIOGRAFIJA (str. 8)

JAMES GOW, Opsada Sarajeva u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini (str. 10)

DINA MEMIĆ, Portret Sarajeva 5. aprila 1992. godine - u svjetlu napada na Centar za obrazovanje kadrova MUP-a SRBiH (str. 54)

PAUL LOWE, Pazi snajper! Aleja snajpera u geografiji i historiografiji opkoljenog Sarajeva (str. 142)

KENNETH MORRISON, Infrastruktura međunarodnih medija u opkoljenom Sarajevu (str. 174)

RAZGOVOR (str. 202)

„A onda se rat, koji se inače dešava drugima, dogodio nama...“: UMJETNICI/UMJETNICE U OPKOLJENOM SARAJEVU (str. 204)

FAKTI I ARTEFAKTI: GRAĐA (str. 224)

NICOLAS MOLL, Dnevnici kao svjedočenja o opsadi Sarajeva: bibliografski pregled (str. 226)

EWA KUMELOWSKI, Između umjetnosti i predmeta: osvrti na promjenjivu prirodu serije razglednica Pozdravi iz Sarajeva (str. 296)

ELMA HODŽIĆ, Plastelinci: mala muzejska čudovišta sa velikim pričama (str. 340)

PRIKAZI I OSVRTI

TIFFANY FAIREY, RACHEL KERR I HENRY REDWOOD, Umjetnost, pamćenje i muzej: umjetnički odgovori na „Opkoljeno Sarajevo“ (str. 350)

IN MEMORIAM

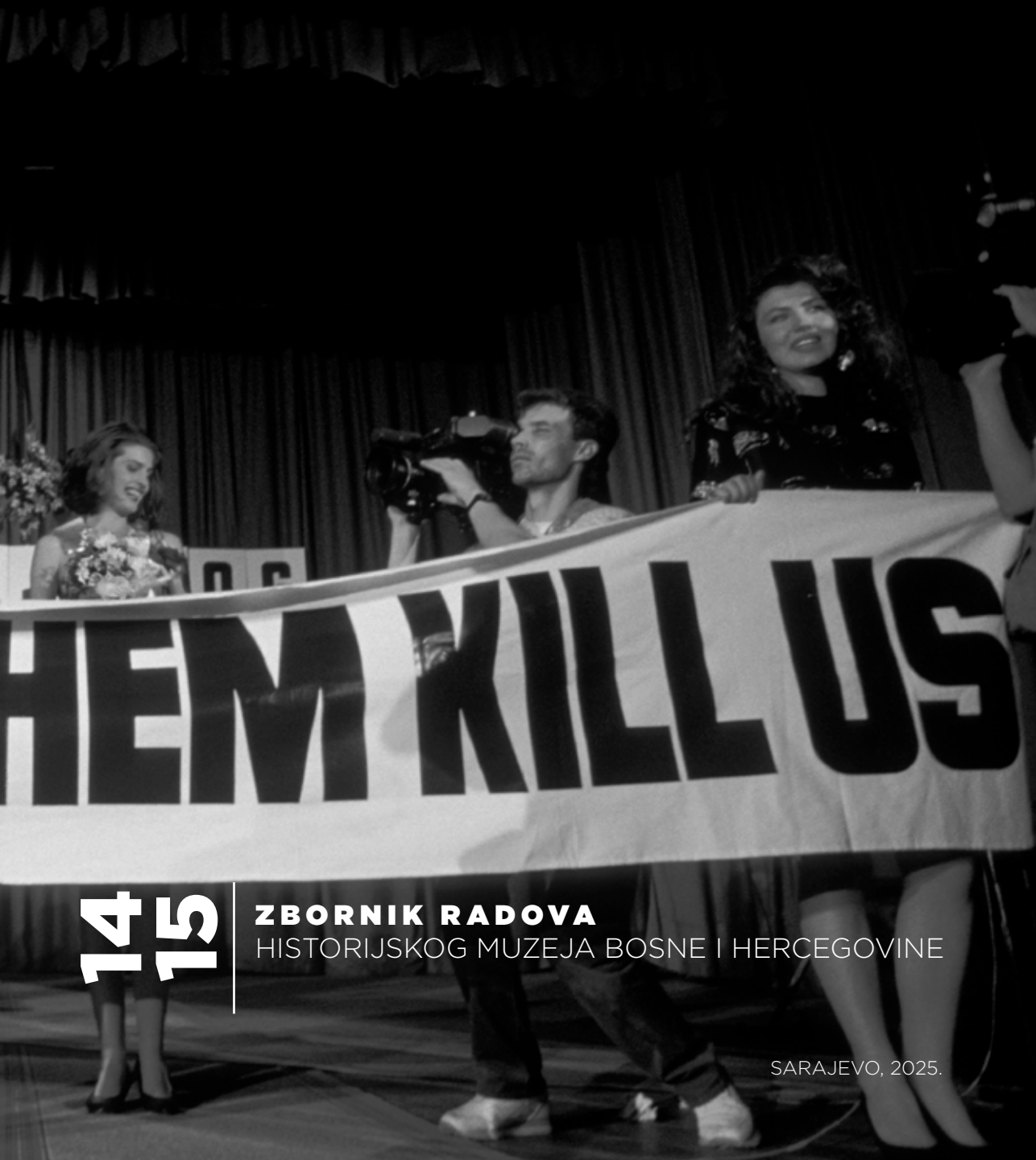
Paul Lowe (1963 - 2024.) (str. 394)

ZBORNİK RADOVA

HISTORIJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE
FAKTI I ARTEFAKTI 14-15

TEMA DVOBROJA: OPSADA SARAJEVA
SPECIAL EDITION: THE SIEGE OF SARAJEVO

14
15

ZBORNİK RADOVA

HISTORIJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE

SARAJEVO, 2025.